

A detailed black and white illustration of Petro Konashchynskyi, a Ukrainian religious leader. He is depicted from the chest up, wearing a dark, textured fur hat and a dark robe. He has a long, full white beard and mustache. In his right hand, he holds a large, ornate silver key with a circular head featuring intricate designs. The background is a light, textured grey.

Петро
КРАЛЮК

ПЕТРО
КОНАШЕВИЧ-
САГАЙДАЧНИЙ—

ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ?

Великий науковий проект

Петро Кралюк

**Петро Конашевич-Сагайдачний
– творець української нації?**

«ОМІКО»

2019

УДК 94(477)

Крालюк П. М.

Петро Конашевич-Сагайдачний – творець української нації? /
П. М. Кралюк — «ОМІКО», 2019 — (Великий науковий проект)

Ця книга присвячена видатному полководцю, гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному. Автор приділяє увагу творенню образу цього персонажа як у історичній, так і художній літературі. Розглянуто його діяльність у контексті історичних подій на початку XVII ст. Провідною є думка, що Петро Конашевич-Сагайдачний часто опинявся в «точках біфуркації» і від його дій залежав подальший розвиток українських земель, зокрема це стосується чорноморських походів гетьмана, походу на Московію, а також участі в Хотинській битві. У цьому сенсі Петро Конашевич-Сагайдачний визначив низку векторів становлення новочасної української нації.

УДК 94(477)

© Кралюк П. М., 2019
© ОМІКО, 2019

Содержание

Вступне слово	5
Сагайдачний у літературі – історичний та художній	11
Перший панегірик Сагайдачному	11
Сагайдачний у «козацькій літературі»	26
Українські історіографи про Сагайдачного	37
Кінець ознакомительного фрагмента.	63

КРАЛЮК Петро Михайлович ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ – ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ?

Вступне слово

Петру Конашевичу-Сагайдачному як історичному персонажу загалом таланило. Таланило не лише на полі бою. Під його керівництвом чи за його активної участі було здобуто кілька важливих перемог. Він зумів взяти Кафу – одне з найбільших міст Європи XVII ст., яке до того ж було добре укріплене. Мав він шанси взяти й Москву – однак, у силу певних обставин, це не вдалося зробити. Завдяки українським козакам, яких очолив Сагайдачний, була виграна військами Речі Посполитої грандіозна Хотинська битва 1621 р., що мала цивілізаційне значення.

Окрім військових подвигів, Сагайдачний прославився й тим, що завдяки його підтримці була відновлена православна ієрархія на українських та білоруських землях у 1620—1621 рр.

Петро Конашевич-Сагайдачний

Сагайдачний ніби опинявся в «точках біфуркації», коли існував вибір історичного розвитку. І від діянь цієї людини частково залежало, яким цей вибір буде. Хоча, звісно, існували чинники, які виявлялися «сильнішими за нього». Тим паче, що Сагайдачний не належав до знатного роду, не займав високих посад у структурі влади Речі Посполитої. Був людиною, яка «сама себе зробила».

Свого часу Сагайдачний став фольклорним персонажем. У третій частині «Енеїди» Івана Котляревського, де йдеться про те, які пісні співали троянці, власне українські козаки, зустрічаємо такі слова:

«Про Сагайдачного співали,
Либонь співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили Шведчину,
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход...»¹

Котляревський чудово знав українські звичаї, побут, фольклор кінця XVIII ст. І це знайшло відображення в його творі. Прикметно, що серед козацьких очільників він згадує лише Сагайдачного. Також про цього діяча як про популярного фольклорного персонажа говорить Микола Гоголь. У своїй повісті «Вечір напередодні Івана Купала» письменник, ніби представляючи фольклорний репертуар українців, писав: «Але ні дивні речі про старовину, про наїзди запорожців, про ляхів, про молодецькі діла Підкови, Півтора-Кожуха і Сагайдачного не чіпали нас так, як оповіді про якусь старовинну чудну справу...»²

Правда, записані дещо пізніше фольклорні твори (переважно починаючи з 20-х рр. XIX ст.) не говорять про особливу популярність цього діяча. Можливо, тоді вже пісні й оповіді про Сагайдачного забулися й не були зафіксовані фольклористами. І все ж є одна відносно відома пісня, де фігурує Сагайдачний³. Ось її «народний» варіант:

«Ой на горі та й жінці жнуть, (2)
А попід горою, ярм-долиною козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть.
Попереду Дорошенко (2)
Веде своє військо, Військо Запорізьке хорошенько.
Гей, долиною, гей, широкою,
Хорошенько.
А позаду Сагайдачний, (2)
Що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний.
Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний.
«Гей, вернися, Сагайдачний, (2)
Візьми свою жінку, віддай тютюн-люльку, необачний!»

¹ Котляревський І. Енеїда. – К., 2008. – С. 84.

² Гоголь М. Избранные произведения в двух томах. – К., 1983. – Т. 1. – С. 46—47.

³ Див.: Максимович М. Малороссийские песни. – М., 1827. – С. 254; Исторические песни малорусского народа. – К., 1875. – Т. 2. – С. 11.

Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться, (2)
А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться!
Гей, долиною, гей, широкою,
Знадобиться».
Ой на горі та й жінці жнуть, (2)
А попід горою, ярм-долиною козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть».

Як бачимо, в цій пісні Сагайдачний постає не в найкращому світлі й іменується «необачним». Хоча його можна сприйняти і як «типового запорожця», що не переймається сімейним життям, а високо цінує тютюн та люльку, котрі можна трактувати як ознаки вільного козака. До речі, саме таким постає головний герой відомої повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Він не особливо зважає на свою жінку, але тютюн і люлька для нього багато важать. Він навіть потрапив у полон до поляків, бо вирішив повернутися за своєю люлькою.

Іван Котляревський

Однак дослідники дискутують, чи насправді Сагайдачний із наведеної пісні є Петром Конашевичем-Сагайдачним. Висловлювалися думки, що це могли бути інші козацькі провідники, які носили таке ім'я. До того ж існують дещо відмінні від наведеного варіанту пісні, де Сагайдачний постає ще в гіршому світлі.

Зате Сагайдачному поталанило у високій літературі, яка була орієнтована на елітарні, освічені верстви. При його похованні були проголошені й опубліковані жалобні вірші, складені

під керівництвом ректора Київської братської школи Ка-сіяна Саковича⁴. Ці вірші якісно різнилися від подібних творів, поширених у тогочасній українській літературі. Їх можна вважати шедевром, своєрідною драмою, в якій розглядалася тема життя й смерті великої людини. І хоча цей твір після його публічного проголошення через певний час був забутий, однак зберігся його надрукований текст. У XIX ст. його заново «відкрили» і він став популярною лектурою для дослідників. Твір неодноразово передруковувався. І, зрозуміло, на нього часто посилалися науковці. Він навіть для них став основою для реконструкції біографії Сагайдачного.

Згадували про Сагайдачного в козацьких літописах, а також у відомій «Історії русів». Є про нього згадки й у польськомовних мемуарних текстах, де велася мова про Хотинську битву 1621 р. І це зрозуміло. Адже Сагайдачний був одним із головних героїв цієї битви. Не обійшли його увагою й українські історики «доби націоналізму», вписавши цю постать в український національний історичний наратив. З'явилася також низка художніх творів про Сагайдачного, деякі з яких були доволі поширеними.

Пам'ять про Сагайдачного цінується і в сучасній Україні. Він залишається помітним персонажем у нашій історичній свідомості. Хоча й поступається іншим першорядним національним героям. Принаймні його зображень немає на українських гривнях... Хоча в 2000 р. Національним банком України була випущена 10-гривнева монета із портретом цього козацького гетьмана. Ще раніше, в 1995 р., випущена була поштова марка із його ж зображенням.

Фрегат «Гетьман Сагайдачний». 1994 р.

На честь цього полководця був названий флагман Військово-Морських Сил України, фрегат «Гетьман Сагайдачний». Пам'ятник Сагайдачному був поставлений у Севастополі в 2008 р. Це була одна з ознак української присутності в Криму, яка викликала невдоволення в російських шовіністів. Не дивно, після російської окупації півострова в 2014 р. цей монумент був демонтований і переданий до Харкова, де його встановили⁵. Зате під час російсько-

⁴ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук // Українська поезія XVII ст. (перша половина): антологія. – К., 1988. – С. 160—183.

⁵ Див.: У Харкові відкрили «відвойований» в анексованому Криму пам'ятник Сагайдачному// <http://tyzhden.ua/News/144257>

української війни, у 2017 р., в районному центрі Донецької області Мангуш полк «Азов» відкрив пам'ятник Сагайдачному. Тим самим бійці цієї військової формації хотіли продемонструвати, що Приазов'я, яке хотіли захопити проросійські сепаратисти, є українською землею. Пам'ятники Сагайдачному свого часу були також відкриті у тих місцях, які пов'язані з діяльністю цього полководця – у Хотині (1991) та в Києві на Подолі (2001). Створений був також у 1992 р. музей Сагайдачного в селі Кульчиці Самбірського району Львівської області, де також встановлено пам'ятник. Поширена гіпотеза, що ніби саме там народився козацький гетьман. Іменем Сагайдачного названа Національна академія сухопутних військ у Львові, Київський інститут водного транспорту, Запорізький інститут Міжрегіональної академії управління персоналом. У 2010 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про відзначення 440-річчя з дня народження гетьмана Петра Сагайдачного». Наступного ж року архієрейський собор Української автокефальної церкви канонізував цього діяча в чині «благовірний гетьман». Видано в Україні також низку книг про Сагайдачного.

Пам'ятник Петрові Сагайдачному в Хотині

Тобто можемо сказати, що Сагайдачний – чільна особа в українському національному пантеоні. Також він є важливою фігурою в українсько-російському ідеологічному протистоянні.

Проте Сагайдачний нас цікавить не в іпостасі національного героя, де, закономірно, є немала частка міфологізації. Він нам більш цікавий як історичний діяч, завдяки якому були визначені деякі вектори розвитку українського ранньомодерного соціуму, тобто як людина, що стояла біля витоків новочасної України.

Сагайдачний у літературі – історичний та художній

Перший панегірик Сагайдачному

Як уже відзначалося, відразу після смерті Петру Конашевичу-Сагайдачному був присвячений літературний твір високої вартості – жалобні вірші авторства Касіяна Саковича (бл. 1578— 1647)⁶. Говорячи про цей твір, дослідники, як правило, мало звертають увагу на його автора. А даремно.

Частково тут спрацьовують конфесійні та ідеологічні моменти. Адже Сакович – особа неоднозначна. Він двічі змінював конфесійну приналежність: спочатку перейшовши з православ'я в унію, а потім – з унії до римо-католиків, заявивши, що обрядовість і догматика уніатів має чимало хиб. Тобто автори православної спрямованості трактували Саковича як зрадника. Негативне ставлення до нього було і в прихильників унії.

⁶ Про Касіяна Саковича див.: Бичко А., Бичко Б. Світлотінь Касіяна (Калікста) Саковича. – К., 2005.

Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного із книги віршів К. Саковича. 1622 р.

Виглядало парадоксально. Поетичний «пам'ятник» гетьману Сагайдачному, який відіграв важливу роль у збереженні православ'я на українських землях, створила людина, котра зрадила православ'я й у кінцевому результаті опинилася в таборі «латинників».

Але повернемося до особи Саковича. Народився він у родині православного священика в містечку Потеличі на західних теренах Галичини. Тобто був земляком Сагайдачного, який теж походив із цього регіону. Не виключено, що чинник земляцтва відіграв певну роль – тому Сакович постарався, створюючи твір-шедевр про козацького провідника.

Навчався автор цього твору в Краківській та Замойській академіях. Особливо на нього вплинуло навчання в Замості. Невипадково у «Віршах...» він згадує гетьмана Яна Замойсь-

кого, який заснував і Замость, і Замойську академію. При цьому Ян Замойський подається як ідеальний політик, який дбає про спокій у державі та піклується про освіту.⁷ Сакович також твердить, що Сагайдачний брав приклад із Замойського. Тим самим він фактично порівнював видатного політика й культурного діяча Речі Посполитої із козацьким гетьманом.

Ян Замойський

У 1620 р. у Кракові Сакович видав польською мовою свій твір «Аристотелівські проблеми...», а через п'ять років – «Трактат про душу». І перший, і другий твори викладали погляди Аристотеля на людину. Можна говорити, що Сакович був одним із перших мислителів, який намагався утвердити аристотелівську лінію в українській філософії. До того часу в ній панував християнський неоплатонізм. Із часом аристотелізм укорінився в Києво-Могилянській академії. Водночас Сакович утверджував позитивне ставлення до філософії в українській культурі. У передмові «Аристотелівських проблем...» читаємо наступне: «В природі людини, як стверджує князь філософів – Аристотель, закладено прагнення до знання. Знання ж набуває досконалості, коли речі пізнаються своїми причинами...» На думку Саковича, «найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання себе»⁸. У той же час деякі тодішні українські культурні діячі, наприклад Іван Вишенський, негативно ставилися до філософії в її аристотелівському варіанті як до ворожої «латинської мудрості».

⁷ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 173.

⁸ Сакович К. Аристотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.). – К., 1988. – С. 338.

Взагалі Сакович виглядав «білою вороною» серед тогочасних українських інтелектуалів. Занадто багато було в нього «західного». Давалося взнаки «західне походження» (його рідний Потелич знаходився майже на пограниччі із західним, «латинським» світом), а також навчання у Замойській академії, де культивувався ренесансний дух.

Позитивне трактування філософії спостерігаємо не лише в зазначених трактатах, а й у «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...». У них автор неодноразово апелює до античних філософів. Особливо багато уваги приділяє поглядам Сенеки. Сакович не лише посилається на цього філософа, а й часто без посилань використовує його думки, зокрема міркування Сенеки про смерть. Для тогочасної української культури, котра, в силу певних обставин, відзначалася консерватизмом та ізоляціонізмом щодо західних впливів, такий підхід видавався «новим словом»⁹. Після закінчення студій у Замойській академії Сакович працював домашнім вчителем Адама Кисіля – відомого політичного діяча часів Хмельниччини. Пізніше служив дияконом церкви Іоанна Хрестителя в Перемишлі. Звідси виїхав до Києва в 1620 р., де став ченцем і прийняв чернече ім'я Касіян (при народженні йому було дано ім'я Калікст). У 1620—1624 рр. працював ректором Київської братської школи. Тут у 1622 р. і написав «Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...». У 1624 р. переїхав до Любліна, де був проповідником у православному братстві.

⁹ Про філософські погляди Касіяна Саковича див.: Кралюк П. Історія філософії України. – К., 2015. – С. 211—216.

Адам Кисіль

Прозахідна й ренесансна орієнтації Саковича були не останньою причиною того, що цей діяч порвав із консервативним православ'ям і перейшов у табір уніатів. Хоча, звісно, були й інші, зокрема матеріальні, чинники. У 1625 р. ставши уніатом, Сакович обійняв посаду архімандрита в місті Дубні. Дубнівським архімандритом він лишався до 1639 р., доки його не позбавили цього сану. Опісля того кілька років мандрував, побував у різних монастирях – у Дермані, Холмі, Любліні, Супраслі, Вільні. Під час цих мандрівок написав кілька полемічних творів. У 1641 р. у Луцьку прийняв римо-католицьку віру і вступив до чернечого ордену августинців. При цьому намагався ідейно обґрунтувати свій черговий конфесійний перехід, опублікувавши кілька полемічних творів, у яких піддав критиці й православну, й уніатську церкви. Найбільш знаною серед цих творів є «Перспектива...». Цей твір був опублікований у 1642 р. і викликав черговий сплеск полеміки. У ньому автор критикував догматичні й обрядові аспекти православ'я. При цьому Сакович вказував на антиінтелектуалізм, що панує в середовищі як православних, так і уніатських священників; виступав поборником просвітництва. Помер цей діяч у Кракові в сані католицького священника.

Сакович виявився не лише «ідейним перебіжчиком», а й «змієм-спокусником», який заманював на бік уніатів інших українських культурних діячів. Він підтримував добрі стосунки з Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, письменником і друкарем, який зазнав переслідувань із боку православних консерваторів і котрий так само, як Сакович, став прихильником унії. Сакович також допоміг перейти в унію визначному українському письменнику-полемісту Мелетію Смотрицькому, який у середині 20-х рр. XVII ст. опинився в стані гострого конфлікту з консервативно налаштованими православними ієрархами.

Мелетій Смотрицький

Однак повернемося до «Віршів на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...». Писалися вони тоді, коли Сакович був ще у православному таборі. Тому у «Віршах...» звучить критика уніатів та католиків-єзуїтів; прославляються діяння Сагайдачного, котрі були спрямовані на зміцнення православ'я, високо оцінюється його ініціатива висвячення православних ієрархів для українських та білоруських земель. І все ж у «Віршах...» немає моментів, які б свідчили про консервативну спрямованість автора. Навпаки, він відверто демонструє прихильність до західних культурних цінностей ренесансного типу.

Наприклад, із самого початку «Віршів...» звучить гімн свободі людини, яка ренесансними діями трактувалася як одна з найбільших цінностей¹⁰.

«Вірші...» представляють дещо іншу концепцію людського безсмертя на відміну від тієї, яка була притаманна традиційному середньовічному християнству. У період Середньовіччя безсмертя трактувалося майже виключно в сенсі релігійному: людина має воскреснути тоді, коли настане кінець світу і Страшний суд, саме на цьому суді будуть відділені праведники від грішників (у залежності від діянь своїх) й, відповідно, праведники житимуть у царстві небесному, а грішники – у пеклі. Така концепція не передбачала індивідуалізації. «Справжня» людина в даному випадку трактувалася як член християнської спільноти (нехристияни ж розглядалися як невірні). Ця людина має дотримуватися певних правил. Дотримання чи недотримання їх визначає ступінь її праведності/гріховності, а також долю в загробному житті.

Ренесанс певним чином видозмінює цю концепцію. Звісно, християнське розуміння безсмертя залишається, проте поряд із суто релігійним розумінням з'являється розуміння світське. Відповідно до ренесансних поглядів, людина може завдяки своїм діям заслужити славу й добру пам'ять у вдячних нащадків. При цьому потрібно зафіксувати ці діяння в письмовій формі, зокрема у поетичному слові.

У «Віршах...» якраз маємо втілення таких ренесансних поглядів. Звісно, автор не відкидає християнського розуміння безсмертя. У творі багато говориться про те, що земне життя не має особливої цінності, що необхідно думати й турбуватися про життя потойбічне, готуватися до нього. Та, незважаючи на це, багато говориться про діяння Сагайдачного, про те, що саме своїми вчинками він заслужив собі славу й що ця слава впродовж багатьох віків зберігатиметься:

«На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане,
Ні, вона у забутті, певне, не настане!
Поки Дністер із Дніпром многорібні плинуть,
Поти справи всі твої славно будуть линути.
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах – маєш славу вічну!
Бо, як Греція звиша Нестора-героя,
Ахіллеса, Аякса, а Гектора – Троя,
І атенці як царя хвалять Періклеса,
Честять славного в одно ще й Темістоклеса,
Рим сміливого свого хвалить Курціуса,
І щасливого в бою славить Помпеуса,
Сагайдачний на Русі хай дістане славу,
В вічну пам'ять те ім'я занесуть по праву,
Щоб воєннії його подвиги всі знали,

¹⁰ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 160—161.

Щоб народи те ім'я завжди шанували»¹¹.

Сакович у «Віршах...» порівнює Сагайдачного з правителями Античності, наприклад із Періклом. Завдяки чому він ніби постає «правителем Русі». А такі порівняння, власне, й були притаманні ренесансним творам.

Сакович дає зрозуміти, що діяння Сагайдачного мають бути описані. Лише б так вони «...у віках залишились жити...». Для цього, власне, й потрібні «Вірші...».

Ось як у типовому ренесансному дусі починається опис діянь козацького гетьмана:

«Хто хотів би найповніш діло описати
Конашевича Петра й світові подати,
В грецького поета той мусів би Гомера
Зичить розуму або ще й у Демосфена»¹².

При цьому вчинки гетьмана подаються як взірець для наслідування нащадками.

Структура ж «Віршів...» виглядає таким чином. Спочатку йде традиційний вірш на герб. Однак це вірш не на герб героя, а на герб Війська Запорозького. Тим самим ніби вказувалося, що «Вірші...» мають прославити козацтво, гетьманом якого був Сагайдачний. Якраз це прославлення виголошувалося самим Саковичем. Там, зокрема, йшлося про те, що запорожці своїми рицарськими ділами здобули собі вільність, свободу¹³.

Стверджується, що за плечами запорожців – велика традиція, вони – нащадки давніх русичів, які за часів князя Олега штурмували Царгород і які хрестилися за князя Володимира¹⁴.

Зараз же запорожці змальовуються як захисники Речі Посполитої від татар і турків¹⁵.

Фактично тут у поетичній формі були озвучені ідеї, репрезентовані в творі «Протестація» (1621), що був написаний Іовом Борецьким та іншими ієрархами Феофанового свячення, яких підтримував і якими опікувався Сагайдачний¹⁶. Про цей твір більш детально буде вестися мова далі.

Після передмови запорізькому козацтву у «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...», де маємо панегірик запорозькому козацтву, йдуть вірші спудеїв Київської братської школи. Їх двадцять. Після кожного вірша стоїть прізвище спудея. Виникає питання: чи ці вірші лише проголошувалися ними, чи все ж таки спудеї брали участь у їхньому написанні? Правда, на початку «Віршів...» чітко сказано, що автором віршів є Сакович. Однак не виключено, що спудеї складали вірші під керівництвом учителя. Це могли бути такі собі вправи з піітики, які отримували практичну спрямованість.

Цікавим є склад учнів, які проголошували вірші. Троє з них належали до міщанського клану Балик, представники якого відігравали немаловажну роль у житті тогочасного Києва, обіймаючи керівні посади в міському самоврядуванні. Очевидно, значна частина інших учнів теж була з міщан. Помітну частину становили діти, котрі походили зі священницьких родин. Такими були Іван Сакович (ймовірно, родич автора «Віршів...»), Іван Тарнавський, Єремія Ставровецький та Лукаш Беринда. Останній – це син відомого книжника Памви Беринди. Звісно, могли бути й інші діти зі священницьких родин, але нам складно їх ідентифікувати.

¹¹ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 178.

¹² Там само. – С. 171.

¹³ Там само. – С. 161.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 161—162.

¹⁶ Іов Борецький та інші. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.). – С. 323.

Не виключено, що серед цих двадцяти спудеїв були й діти шляхетського та козацького походження.

Серед спудеїв, котрі фігурують у «Віршах...», можемо виділити одного, який у подальшому став помітною фігурою в культурному житті України та Молдови. Це – Стефан Почаський, один із соратників Петра Могили, поет і освітній діяч, засновник Гоцанського й Яського колегіумів. Саме він був першим спудеєм, який читав вірші.

Варто виділити кілька смислових блоків твору. Зокрема, значний смисловий блок становлять вірші, в яких прославляється Сагайдачний. Спочатку говориться про його походження та навчання:

«Про народження Петра варто розказати,
Як дорогу до наук став він прокладати.
У Перемишльських краях виріс, у Підгір'ї,
В церкві східної його виховали вірі.
Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли, як ніде, за благочестивих
Тих князів, котрі там мудрість покохали.
Щоби юні до наук схильності набрали.
І для рідної землі користі ставали»¹⁷.

Говорить Сакович і про шлях Сагайдачного до запорізького козацтва:

«Конашевич в Острозі десять літ проживши
І науки у письмі в нашому навикши,
Здібність у душі відкрив сильну для звитяжства,
В Запорозьке він пішов славнеє рицарство.
І отам немало теж поміж них живучи,
Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало»¹⁸.

¹⁷ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 171—172.

¹⁸ Там само. – С. 172.

Йов Борецький

Згадуються також деякі діяння, котрі зробили Сагайдачного відомим. Щоправда, про це говориться часто загально, не концентруючи уваги на окремих битвах:

«Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу —
Цісар турецький там зазнав немалого страху!
Чотирнадцять тисяч він ворога розбив,
Одні каторги¹⁹ розбив, інші топив.
Із неволі християн безліч увільняв,
За що з війнством його Бог благословляв.
За найбільшю собі має нагороду
Славний лицар, як коли вирве на свободу
Земляків своїх – гріхи вчинком покутує,
А умре, напевне, він – в небо помандрує.
Дізнавав не однократ турчин препоганий
Його мужність і прудкий у бою татарин,
Зна Мултянская земля, відає волошин,
Їх-бо гетьман той не раз лицарсько полошив.
І інфляндчик скуштував його війська сили,

¹⁹ Під каторгами розуміються турецькі гребні галери.

Як їх рицарі оті, мов траву, косили.
І північний буде край також пам'ятати
Довго рицарство його, бо їм дався знати!
Там звияжство немале він явив ідучи,
Городи й міста у них міцнії псуючи»²⁰.

Конкретно згадується тут лише одна звияга Сагайдачного – взяття ним Кафи. При цьому акцент робиться на тому, що козацький гетьман визволяв християнських невільників. Далі загально говорить, що він громив турків і татар. Йдеться і про його походи на Волощину, а також на прибалтійські землі. Доволі дипломатично Сакович говорить про похід Сагайдачного на Московію. Власне, Московія тут не називається, а говорить про «північний край». Варто враховувати, що в той час і Сагайдачний, і верхівка українського православного духовенства намагалися встановити добрі відносини з московським царем. Адже це був православний правитель, на допомогу якого вони розраховували. У «Віршах...», коли йде мова про похід Сагайдачного в «північний край», говорить, що гетьман у цих землях руйнував міцні городи, тобто замки, й міста. Але Сакович спеціально вказує, ніби Сагайдачний, беручи християнські, власне православні, міста не руйнував церкви:

«А як місто у війні християнське брав,
Непорушено церкви залишав казав.
Гляньте, той гетьман який був благочестивий,
У звияжстві пам'ятав про свій стан учтивий»²¹.

Сакович звертає увагу й на те, що Сагайдачний був твердим прихильником православ'я та захищав його перед владою Речі Посполитої:

«Віру з мужністю тверду, у якій статечно
Він прожив, її стеріг дбало і сердечно.
Завше пана короля з військом він просив,
Щоб святую віру той нам огородив.
Обіцяючи йому охотніш служити,
Як релігію король зводить оградити.
Це з-за того почалась домова війна,
У державі короля множитья вона.
Як за віру умирать йде християнин,
То не дасться привести до лихих новин»²².

Закономірно, що у «Віршах...» чимало місця приділено відновленню православної ієрархії на українських та білоруських землях, ролі в цій акції Сагайдачного. Ось як про це говорить в творі:

«А як просьбу ту король і сенат одклали»²³,
Патріарха отоді саме зустрічали,
Із землі святої був, із Єрусалима,

²⁰ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 172.

²¹ Там само. – С. 173.

²² Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 173.

²³ Мається на увазі відкладення питання щодо легального статусу православної церкви й православної ієрархії в Україні та Білорусі.

Де з'явилася у світ православна віра.
Патріарха наш гетьман з військом привітавши
В Києві, поклон йому доземний поклавши,
З православними почав раду учиняти,
Щоби пастирів могли православних мати
В своїй церкві назаєм тих владик-унітів,
Котрих має наш народ всіх за єзуїтів.
Бо із ними уніат заразом мудрує,
Як під папу підвести нас усіх, міркує.
Тож обрали однодуш із людей духовних
Мужів чесних, у письмі вправних і шановних.
Патріархові тоді їх презентували
І щоб вибрати владик посвятить жадали.
Із екзархом патріарх їх тоді побачив,
Це жадання вдовольнив, посвятив, означив.
Йов Борецький освятивсь на митрополію,
А владики – кожен взяв там єпископію.
Так отправивши усе, щоб не мали лиха,
Найсвятіший патріарх в Грецію поїхав.
В охороні наших військ славних Запорозьких
Лицар той його провів до границь волоських.
Дозвіл дав йому король це чинити діло,
Військо Запорозькеє також повеліло»²⁴.

Після оповіді про відновлення православної ієрархії Сакович веде мову про битву під Хотиним. Хоча, власне, він не називає це місто. Але для слухачів і читачів було зрозуміло, про що йдеться. У «Віршах...» говориться, що турчин «наспів запорожців»:

«З військом рушив немалим він на землю нашу,
Вже призначили свого до міст наших башу.
В Запорозькому коші він хотів поснідати,
А в обозі у ляхів мислив пообідати.
Але Бог йому подав силу на звитяжество,
Військо наше надихнув на лихе поганство.
Хоч було їх у шість крат, прудко утікали
Перед нашими вони – сильно притирали,
І сніданок, і обід разом подаючи,
А вечеряти на честь до Плютона шлючи!
Те не кожен захотів, не бажав чекати,
Хоч не радий, а назад кинувсь одступати.
Так козацьку поганин звідав добре силу,
Що лихі його уста позаоч блюзнили.
Він священників хотів в плуга запрягати,
І коней уже в церквах брався розставляти.
Але гордому йому криво обернулось,
Так що мало війська з ним у дома вернулось»²⁵.

²⁴ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 174.

²⁵ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 175.

Сакович, як бачимо, передає наміри, які ніби були в султана Османа II (1604— 1622). Останній хотів швидко розгромити запорожців і ляхів (поляків). Також він сподівався завоювати українські й польські землі, поставивши тут свого правителя – башу. Відповідно, Сакович поширює різного роду чутки, що турки збиралися запрягати в плуги священників, а у церквах ставити коней. Це подавалося як велика наруга над русинами-українцями. Загалом автор «Віршів...» перебільшував турецьку небезпеку для українських земель. Це можна вважати риторичним прийомом. Адже на фоні цієї небезпеки більш значимим ставав подвиг Сагайдачного в битві під Хотиним. Цікаво, що у «Віршах...» майже не говориться про участь поляків у ній. А лаври дістаються запорозьким козакам і Сагайдачному.

Цим «Вірші...» принципово відрізняються від тодішніх творів про битву під Хотиним. Зрозуміло, в польських творах про цю подію акцентувалася увага на ролі шляхетського війська. Хоча й були згадки про запорозьких козаків. Переможцем у цих творах поставав королевич Владислав, який формально очолював збройні сили Речі Посполитої в цій битві. Таким він постає і в історичних хроніках того періоду. Те саме можна сказати і про відому поему барокового поета Івана Гундулича (1589—1638) з Дубровника «Осман».

Джакомо Лауро. «Хотинська битва». 1621 р.

У «Віршах...», як бачимо, зовсім інший погляд. Переможцями тут постають запорозькі козаки на чолі з гетьманом Сагайдачним. Це був український підхід – відмінний від «загальноприйнятого». Варто відзначити, що такий підхід все ж мав деяке поширення в західноєвропейській літературі XVII ст. Стосується це, зокрема, творів Мішеля Бодье «Загальна історія турків», Жана де Лабулена «Трактат про Польське королівство», П. Рікоута «Турецькі

історії»²⁶. Однак говорити про значне поширення такого погляду не випадає. Загалом же переважала польська точка зору на Хотинську битву.

Далі Сакович говорить, що чимало козаків загинуло у битві під Хотиним. Також важко був пораненим і Сагайдачний:

«Наших досить полягло в битві і у ранах,
Що від зброї узяли нехристів поганих.
Всі зі сповіддю ішли на велику бойню —
Плату в небі заберуть за геройство гойну!
Християнську мужню кров в битві заставляли —
За вітчизну стоячи, кривцю проливали.
І на плаці бойовім гетьмана влучили,
Він до Києва прибув майже ізомлілий.
Всякі ліки довгий час пильно заживав,
Лікарям його король кошти виділяв»²⁷.

Завершує Сакович оповідь про Сагайдачного описом його кончини. При цьому показує, що гетьман повівся як справжній християнин, покаючись і пожертвувавши свої маєтки на благі справи:

«А як ліки не дали помочі ні мало,
У хворобу більшу ще тіло потрапляло,
То про ліки для душі він почав гадати,
Щоб себе з мастил гріха пильно очищати.
Отож плястри отакі в тому прикладав:
Гойні сльози і жалі за гріхи зливав.
Кілька тижнів так на смерть тіло готувавши,
Жалем, сповіддю гріхи власні познімавши,
Семикратно на одрі маслопосвящався,
До святої таїни щиро причащався.
Всю маєтність розділив: дещо на шпиталі,
Церквам і монастирям, школам дав немало.
Так усе розпорядив, смерть прийняв умити,
Біля церкви Братської в Києві лежить.
Себе в Братство оте він з військом уписав
І на нього в дар грошей досить відказав.
Приклад гетьмана нехай рицаря навчає,
Того, хто своє життя в світі завершає:
В вірі протривав святій наш гетьман статечно
І вітчизну боронив, щоб жила безпечно.
Він маєтністю також добре уряджав,
Не на збитки, костки-гру й карти обертав.
Але, як далось чуть, на догідні справи,
Що служитимуть душі, як помре небавом.
Львівське братство, хоч відсіль неблизьке, побачив,
В місті церкву наділив, братстві призначив

²⁶ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 102—105.

²⁷ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 175.

Суму немалу грошей, їм у дар послав,
Щоб науки там цвіли, пильно зажадав.
Звідусюди тож тепер богомілья має,
З тим нехай душа його в небі спочиває»²⁸.

Якщо звернемося до давньоруських літописів, зокрема літопису Галицько-Волинського, то бачимо, що подібним чином описувалися смерті деяких князів. Наприклад, кончина князя Володимира Васильковича. Останній не лише як християнин готується до смерті, але й робить щедрі пожертви на церковні справи²⁹. Сагайдачний, звісно, не князівського роду. Але Сакович ніби прирівнює його до давньоруських князів. Оскільки на початку «Віршів...» запорозькі козаки розглядаються продовжувачами давніх русів, то трактування гетьмана майже як давньоруського князя виглядає цілком логічно. Це не говорилося прямо. Але це давалося зрозуміти.

Під пером Касіяна Саковича Петро Конашевич-Сагайдачний ставав провідником Русі-України, яка вела свої початки від Русі Київської.

І не так важливо, чи подібні ідеї пропонував сам Сакович, чи він виконував замовлення ієрархів Феофанового свячення. Головне, що ці ідеї набували поширення. Народжувалася нова Русь-Україна – принаймні ідеологічно.

Окрім опису діянь Сагайдачного, маємо великий блок віршів, у яких йдеться про смерть. Основні ідеї тут такі: ніхто не може уникнути смерті, вона невблаганна; смерть робить усіх рівними, і не так важливо, жила людина в багатстві чи в бідності. Багато в чому розмисли про смерть у «Віршах...» нагадують такі ж думки, що наводяться у промовах на похоронах, які вміщені Саковичем у згадуваному його творі «Аристотелівські проблеми...».

Останній блок «Віршів...» – це своєрідний заповіт гетьмана. Спочатку він звертається до своєї дружини, потім – до товаришів, близьких йому людей. У цих зверненнях лейтмотивом є думка, що не треба тужити за земним життям, а слід думати про життя потойбічне:

«Діла самі лишилися – іду до Судді я,
За душу помолитись, Дружино, волію.
Пригадувати будеш, про себе пам'ятай,
Що теж умерти мусиш – таке не забувай.
З тобою я довічно уже розлучаюсь,
Коханая Дружино, із жалем прощаюсь.
В підземний край я тілом іду почивати,
Хіба на суді можем зійтись. Оглядати
Почнемо, хто що сіяв – оте і пожнемо,
А в нагороду небо чи пекло візьмемо.
Дай Боже нам з тобою одне одне зріти
І в небі Христа-бога довічно хвалити.
Прощаюся я з вами, славне лицарство,
Над котрим мав у світі щасливе начальство.
Коли кого образив, прохаю, простіте,
Образи й мої вини в собі не носіте,
Просіте всі за мене у господа-Бога,
Мені ж хай вільна буде до неба дорога»³⁰.

²⁸ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного... / пер. В. Шевчук. – С. 175—176.

²⁹ Літопис руський / переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 444—448.

³⁰ Літопис руський / пер. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 177—178.

Подібні твори, які були написані на погреб видатних осіб і мали на меті увіковічнити пам'ять про них, були поширені в тогочасній Західній та Центральній Європі, зокрема в Польщі. Звісно, для України це не було нове слово. Однак «Вірші...» все ж різнилися від подібного типу творів, котрі з'явилися на українських землях. По-перше, вони різнилися змістовно. Твір Саковича відзначався високим рівнем філософічності. Навіть можна сказати таке: це – своєрідний філософський трактат, викладений у поетичній формі. Водночас твір мав виражені моменти історичності. У ньому викладалися деякі факти, описувалися знакові історичні події, давалася їм оцінка. Звісно, говорилося й про Сагайдачного, його участь у цих подіях. Тому не випадково українські історики ХІХ—ХХ ст. зверталися до «Віршів...» як до історичного джерела. По-друге, це був не просто поетичний твір, який загалом відзначався високими художніми якостями, а твір зі значними елементами драматизації. Двадцять спудеїв, які читали вірші, були своєрідними акторами, кожен з яких мав свою «роль». Деякі з них навіть декламували вірші не «від себе», а від імені реальних персонажів – Сагайдачного та його дружини. Таким чином, декламація віршів перетворювалась у своєрідну виставу. Зазначені особливості й робили «Вірші...» унікальним твором у тогочасній українській літературі.

Вони ніби поставили високу планку, до якої було непросто дотягнутися іншим авторам, що писали про Сагайдачного.

Сагайдачний у «козацькій літературі»

Твором, який став помітним явищем української історіографії кінця XVII-XVIII ст., була «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (?—1677)³¹. Хоча він не дійшов до друкарського верстата, проте існував у численних списках. Зрештою, те саме можна сказати про багато інших українських історіографічних творів того періоду. Вони, як правило, поширювалися в рукописних варіантах. Стосується це козацьких літописів, а також «Історії русів», про які буде вестися мова далі.

Про автора «Хроніки...» відомо наступне. Народився він десь у першій чверті XVII ст. у Києві у міщанській родині. Освіту здобував у Києво-Могилянській академії, отримав тут знання з латинської, грецької, польської та церковнослов'янської мов. У 1640-х – на початку 1650-х рр. викладав у цьому навчальному закладі, у 1653—1655 рр. був його ректором. Весною 1655 р. став ігуменом Києво-Михайлівського монастиря.

Софонович свою місію бачив у тому, щоб нагадати освіченим українцям про їхню далеку державну історію: «У Русі я народився у вірі православній, за слушну річ вважав, аби відав сам і іншим руським синам показав, звідки Русь почалася і як держава Руська, з початку ставши, до цього часу йде»³².

Козацька тема в Софоновича фактично ще є маргінальною. Він, як більшість істориків того часу, головну увагу приділяв діяльності монарших осіб і державних структур, які керувалися цими особами. Відповідно, історія козацтва, хоча про неї й говориться, стоїть на задньому плані. Софонович лише зрідка згадує козацьких провідників. Хоча в «Хроніці...» описується чимало подій, пов'язаних із діяльністю Сагайдачного, він, як правило, тут не фігурує. Наприклад, Софонович пише, що в 1619 р. польський королевич Владислав ходив до Москви і на свято Покрови намагався здобути це місто. Однак те, що з ним було козацьке військо під проводом Сагайдачного, згадок немає. Те саме можна сказати про опис висвячення єрусалимським патріархом Феофаном ієрархії для православної церкви України й Білорусі в 1620—1621 рр. Як відомо, цей процес здійснювався під захистом козаків, очолюваних Сагайдачним. Але про це не говориться нічого.

Єдина згадка про Сагайдачного у «Хроніці...» в Софоновича відноситься до опису Хотинської битви 1621 р. Сама ж битва трактується як зіткнення польського війська під керівництвом королевича Владислава й турецької армії, очолюваної їхнім «царем». Правда, літописець говорить, що до польських військ прилучилося військо козацьке з гетьманом Сагайдачним.

Згадує Софонович і про нічні вилазки козаків, навіть пише, що вони тихо пробралися до намету «царя турецького». Той перелякався і втік з намету. А тим часом козаки перебили багато турків³³.

Погляд Софоновича на Хотинську битву не дуже різнився від поглядів польських авторів. Літописець знаходився на позиціях роялізму. Тому для нього головним героєм битви під Хотином стає королевич Владислав. Натомість Сагайдачний як би опиняється в тіні цієї монаршої особи. Такий підхід, як бачимо, помітно відрізнявся від підходу, який ми бачили у «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...».

Однак у XVIII ст. в українській літературі з'являється низка творів історіографічного характеру, де акцент робиться на діяннях козацтва та, відповідно, їхніх провідників. Це не

³¹ Твори Феодосія Софоновича див.: *Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх.* – К., 1992; *Феодосій (Софонович).* Виклад о Церкві святих / упоряд. о. Юрій Мицик. – К., 2002.

³² *Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх.* – С. 56.

³³ Там само. – С. 225.

значить, що автори цих творів відходили від роялізму. Вони, як правило, з повагою ставляться до монархів – особливо тих, які близькі їм, зокрема до московських православних царів. І все ж діяння монархів для них не становлять особливого інтересу. Їх більше цікавить діяльність козацьких ватажків – передусім Богдана Хмельницького. Але у полі їхнього зору опиняється також Сагайдачний.

Ці твори отримали назву козацьких літописів. За формою вони справді нагадують літописну літературу. Події переважно викладаються тут за хронологічним принципом. Та все ж автори далеко не завжди вдаються до строгої фіксації фактів. У цих творах зустрічаються й певні роздуми, домисли, вигадані промови. Ці літописи нерідко балансують між творами історіографічного характеру й художньої літератури.

Типовим козацьким літописом можна вважати Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки³⁴. Саме він заклав у історичних творах основні елементи козацької апологетики, які використовувалися і в XVIII столітті, й в пізніші часи.

Мали козацькі літописи виражений ідеологічний характер. Для них важливою стала апологія запорізького козацтва й, відповідно, його провідників.

Про Грабянку знаємо наступне: з 1686 р. він був на військовій службі – спочатку козаком Гадяцького полку, потім – з 1702 р. гадяцьким сотником, полковим осавулом, з 1717 р. – гадяцьким полковим суддею. Був учасником різноманітних військових кампаній. Брав участь у депутації козацької старшини на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком до царя Петра I. Під Коломацькими чолобитними, котрі вимагали повернення козацтву старих привілеїв, зокрема права вибирати гетьмана, підпис Грабянки стоїть першим серед підписів представників Гадяцького полку. Після передачі чолобитних Грабянка разом з Павлом Полуботком та іншими представниками старшини восени 1723 р. був арештований та ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Звідти його звільнили лише після смерті Петра I. Після звільнення Грабянка став полковим обозним, а з 1730 р. – гадяцьким полковником. Загинув під час кримського походу на татар у 1738 р.

³⁴ Літопис Грабянки та про його автора див.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. – К., 1992.

Літопис Григорія Грабянки

Літопис був написаний (чи переписаний?), коли Грабянка знаходився на становищі гадяцького сотника. Повна назва твору (в перекладі сучасною українською мовою) звучить так: «Історія пресильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710».

Отож, назва багато про що говорить. У центрі «Історії...» знаходиться особа Богдана Хмельницького. Сама ж Хмельниччина розглядається як унікальна подія – «небувала битва», що не мала аналогів і фактично не скінчилася до дня сьогоднішнього. Грабянка також дає зрозуміти, що використовував інформацію з різних літописців, а також свідчень «старих жителів». Вказується й дата написання твору – 1710 рік.

Це був складний в історії українського козацтва час. Полтавська катастрофа стала сильним ударом по козацькій спільноті. Остання втратила довіру в очах російського імператора, почала зазнавати від нього переслідувань. У такій ситуації козацькій старшині важливо було не лише виправдати себе, а й утвердити власне достоїнство, показати «славні діяння» козаків.

У Літописі Грабянки замість реальної історії твориться історія героїзована й міфологізована. «...щоб звершення ці не пішли в забуття, я замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам, – писав літописець. – Я вибирав дещо з щоденників наших воїнів, що перебували у війську, дещо з духовних та мирських літописців, наскільки міг знайти в них щось достовірне, долучав розповіді очевидців, що ще й нині в живих ходять, і їх розповіді підтверджують слова літописців. І хай читач не думає, що я щось додаю від себе, ні – кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав те і записав. А багато ж які з ниніш-

ніх преславних військових виправ славу писану щонайдревніших царів явно побивають і до нащадків так і не сягають»³⁵. Щоправда, тут Грабянка видає бажане за дійсне. Звертаючись до тих чи інших творів, він часто подавав свою інтерпретацію, яка могла розходитися (й суттєво!) з інтерпретацією першоджерела.

Нерідко Григорій Грабянка використовував різні чутки, які йому імпонували. Він вигадував не лише діалоги й промови історичних персонажів, а й документи.

Літописець згадує різних діячів минулого. І говорить, що про них ніхто б не згадував, якби їхні діяння не були описані. Тут мимоволі напрошуються деякі паралелі з текстами українських ренесансних авторів.

Хоча в центрі Літопису Грабянки знаходиться особа Богдана Хмельницького та повстання під його проводом, все ж говорить він про інших козацьких провідників, зокрема і про Сагайдачного. Щоправда, інформація про цього козацького гетьмана в нього не завжди точна. Є в нього й неточності в хронології подій.

Грабянка пише, що в 1606 р. «Петро Конашевич-Сагайдачний гетьманом запорізьким назвався, і забажавши щастя своє спробувати, ходив із військом запорізьким по воді на Кафу (місто турецьке), повоював його добре, силу бранців християнських з неволі звільнив і з добичею великою з Чорного моря повернувся, за що велику прихильність та ласку мав у запорожців та у поляків»³⁶.

Як відомо, похід Сагайдачного на Кафу відбувся в 1616 р. Говорячи про цей похід, Грабянка спеціально акцентує увагу на тому, що козацький гетьман звільнив велику кількість християнських невільників і повернувся з великою здобиччю. Думка, що Сагайдачний визволяв християнських бранців під час своїх походів на турків, зокрема на Кафу, була досить поширеною. Вона, як уже говорилося, зустрічалася у «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...» Касіяна Саковича. Повторює її також Грабянка. Далі ця думка неодноразово транслиувалася як в українській історичній літературі, так і художній.

Далі Грабянка пише про битву під Цецорою: «А вже року 1608, за панування Жигмонта, короля польського, не закликавши навіть на підмогу війська запорізького, він (тобто Сагайдачний. – П. К.) зібрав на Україні козаків і рушив, як і гетьман коронний Жолкевський, на Цоцору з ляхами та з козаками»³⁷.

Тут маємо низку історичних невідповідностей. Битва під Цецорою відбулася не в 1608-му, а в 1620 році. Сагайдачний же участі в цій битві не брав. Тобто Грабянка приписує цьому козацькому ватажку вчинки, які він не робив.

Натомість літописець мовчить про похід Сагайдачного на Московію. Чи він про це не знав? Чи спеціально замовчував? Нам видається, радше, друге. Грабянка, попри те, що стояв на позиціях українського автономізму, все ж змушений був демонструвати лояльність до влади російського царя. Тому, напевно, свідомо проігнорував факт походу Сагайдачного на Московські землі. Таке ігнорування цієї події стане характерним для козацької літератури.

Грабянка звертає увагу на Хотинську битву й участь у ній Сагайдачного. Він пише: «... року 1621, після перемоги на Цоцорі, Осман, цар турецький, з величезною силою прямує на землю польську. Зачувши про те, Жигмонт, король польський, вирядив сина свого Владислава на чолі польського війська супроти турок; а оскільки турок було набагато більше ніж поляків, то польське військо трималося подалі від турецького»³⁸. Загалом описуючи цю подію, Грабянка дотримується роялізму, з повагою говорить про польського короля Сигізмунда III Вазу, а також

³⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 11–12.

³⁶ Там само. – С. 28–29..

³⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 29.

³⁸ Там само.

королевича Владислава. Вказує, що король звернувся до запорізьких козаків за допомогою: «... Жигмонт відрядив гінця до козаків за пороги і, пообіцявши волю та сrebro, просив їх допомоги»³⁹. Натомість Сагайдачний подається як вірний польському королю. Він поспішає йому на допомогу і разом з очолюваним ним Військом Запорозьким відіграє важливу роль у Хотинській битві: «Петро Сагайдачний, скаравши гетьмана Бородавку, за п'янство і сповільнений рух на поміч королевичу, вдруге перебрав собі гетьманську булаву, зібрав шість тисяч козаків реєстрових та запорізьких і чимдуж поспішив під Хотин на підмогу Владиславу, оружно пробившись через велику турецьку силу, став обіч королевича в осаді і коли настав час битви, військо запорізьке стало попереду й обрушили на нього турки всю силу, і огонь і меч, але вперлися немов у мур неборимий; закипіла того дня січа велика і багато в той день полягло турок, а козаків і поляків мало. З поміччю божою, що оберігає християн від поганих, козаки застукали сонних турків, пробралися до їхнього становиська і цілу ніч рубали ворогів у їхніх наметах, а коли настав ранок, огляділися турки, побачили безліч своїх перебитими і доповіли про все царю своєму, серце у того заніміло від страху і він запросив миру у королевича Владислава. І настав мир вічний»⁴⁰. Загалом із цього опису складається враження, що саме завдяки козакам турки не змогли розгромити військо Речі Посполитої й попросили миру. Тобто проводиться ідея про вирішальну роль козацтва в цій битві.

Грабянка спеціально звертає увагу, що Сагайдачний за ці свої діяння був пошанований владою Речі Посполитої: «За справи ці Сагайдачний у короля та Речі Посполитої удостоївся поваги та відстояв волю велику для людю малоруського, коли б гетьман оцей запорізький Сагайдачний з козаками не вистояли проти турок і татар, то турки б в Росії (так у той час іменувалися землі України й Білорусії. – П. К.) та Польщі з церков і кастьолів стайні для коней поробили»⁴¹.

Говорить Грабянка і про смерть Сагайдачного, вказуючи при цьому, що той був оборонцем православної віри: «Року 1622 Петро Сагайдачний, славний гетьман запорізький, великий оборонець віри православної та ктитор Братського монастиря і шкіл латинських – преставився; тіло його віддане землі в Києві, у Братському монастирі, і схоронене було з великим сумом війська запорізького і всього людю православного»⁴².

Варто відзначити, що Грабянка писав про Сагайдачного тоді, коли той давно помер – з того часу минуло понад вісімдесят років. Як правило, за такий час народна усна пам'ять про діяча «стирається». А для збереження пам'яті потрібна письмова традиція. Грабянка якраз був одним із тих, хто формував писемний образ Сагайдачного. У цьому образі можна виділити кілька моментів: по-перше, Сагайдачний іменується Грабянкою гетьманом – що, безперечно, підіймало статус цього козацького ватажка; по-друге, Сагайдачний подається як військовий діяч, що воює проти турків і визволяє християнських бранців; звертається, зокрема, увага на його морський похід на Кафу; по-третє, він постає як чільний герой Хотинської битви 1621 р.

Однією з найвизначніших пам'яток «козацької літератури», яку можна вважати продовженням козацьких літописів, є «Історія русів»⁴³. Твір справив великий вплив на Тараса Шевченка, деякі твори Кобзаря є своєрідною переінтерпретацією сюжетів «Історії...» Під впливом цього твору перебували також Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш, хоча вони й виявляли критичне ставлення до фактажу «Історії...».

³⁹ Там само. – С. 29—30.

⁴⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 30.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Бердник О. С. «История Русовъ» як метатекст. – Донецьк, 2002; Оглоблин О. П. Люди старої України. – Мюнхен, 1959; Janowski L. O tak zwanej «Historyi Rusów». – Kraków, 1913.

Використовували «Історію русів» інші українські автори XIX ст., зверталися до неї Микола Гоголь і Олександр Пушкін, а також окремі російські письменники та історики.

Перша згадка про «Історію Русів» припадає на 1828 р., коли був знайдений рукопис цього твору у Стародубському повіті Чернігівської губернії, де існувала сильна традиція козацького літописання. Твір поширювався в рукописних копіях. У 1846 р. його опублікував Осип Бодянський, відомий вчений, прихильник слов'янофільства, у Москві в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а також окремою книгою. У першодруці був зазначений автор твору – покійний тоді єпископ Георгій Кониський. Проте дуже швидко з'явилися сумніви щодо авторства цієї особи.

До сьогодні питання авторства твору не є вирішеним. Називалися різні імена ймовірних творців «Історії русів». На основі аналізу твору можемо хіба що констатувати наступне: його автор жив у другій половині XVIII – на початку XIX ст., можливо, навчався в Києво-Могилянській академії, а також десь у Росії; служив у російській армії, воював з турками, добре знав південь України, Молдавію та Крим; жив на Чернігівщині. Принаймні в книзі часто говориться про події на Стародубщині – північній частині Чернігівської губернії.

Характеризуючи «Історію русів», Валерій Шевчук справедливо зазначав: «Вона подавала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII століття, власне, до 1769 року.

Автор працював у традиціях так званих козацьких літописів, тими літописами він і користувався, доповнюючи виклад переказами, власними споминами, а подекуди (XVIII століття) – документами. Основна засада твору – натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення – головний зміст книги. Загалом автор не мав на меті писати історію України, а дав свою мисленню картину цієї історії»⁴⁴.

⁴⁴ Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії русів» // Історія русів / пер. І. Драча. – К., 1991. – С. 18.

Валерій Шевчук

Автор «Історії...» подає свою версію виникнення назви «козаки». Він вважає, що в давні часи козаків іменували козарами, які були хоробрими воїнами. Потім їх перейменували: «Ці воїни, часто своїм союзникам допомагаючи, а паче Грекам у війнах з їхніми ворогами, перейменовані Царем Грецьким Константином Мономахом з Козарів на Козаків, – і така назва назавжди вже у них залишилась»⁴⁵.

Основна увага в «Історії русів» звертається на діяльність козацтва наприкінці XVI—XVIII ст., коли воно вийшло на суспільну арену й оформилося як окремий соціальний стан. Тут автор, звісно, не міг обійти увагою постать Сагайдачного.

«Історія русів» намагалася дати широку картину історії українського народу, починаючи з найдавніших часів. Але увага переважно акцентувалася на козаках та їхніх провідниках. Вони ніби альфа й омега української історії.

⁴⁵ Там само. – С. 38.

Інформація про цього козацького провідника в «Історії...» не завжди точна. Ставитися до неї варто обережно. Однак заслуговує на увагу образ Сагайдачного, представлений у цьому творі.

Обкладинка книги «Історія русів»

Зокрема, автор «Історії...» стверджує, що саме цей козацький провідник перший почав іменуватися гетьманом, вживати цей титул. Ось як про це говориться: «На продовження на Малоросію Польських утисків полки Малоросійські деякі погоджені на послух Коронного Гетьмана, а решта, порозумівшись з Козаками Запорозькими, року 1598-го вибрали собі за Гетьмана Обозного Генерального Петра Конашевича-Сагайдачного, він перший почав писатися Гетьманом Запорозьким, а по сьому і всі наступні Гетьмани в титулах своїх додавати Військо Запорозьке почали, їх наслідуючи, титулувались також Полковники і Сотники Малоросійські, та й саме військо Малоросійське часто Запорозьким військом називалось. А увійшла назва ся узвичаєна, як для відрізнєння тих полків, котрі були у послуху Коронних Гетьманів, так і для втримування прав своїх на вибори, які Поляки при всіх нагодах забороняли і припиняли в селах Малоросійських; а Запорозькі Козаки, навпаки, увійшовши у вибори Мало-

російські, раніше для них чужі, і будучи далекими від сіл і від зносин з Поляками, могли зручно зберігати права і свободи військові і одвертати від них насильства Поляків»⁴⁶.

Із наведених слів випливає наступне. Мовляв, у кінці XVI ст. малоросійські полки переживали утиски від поляків. Частина з них перебувала під владою коронного гетьмана (очевидно, малися на увазі козаки реєстрові). Друга ж частина порозумілася із запорожцями й обрали собі гетьмана. З того й часу з'явилися гетьмани Війська Запорізького. А першим серед них став Сагайдачний.

У такому трактуванні подій «Історії русів» можна запримітити певну модернізацію. Автор переніс уявлення про полковий устрій Війська Запорізького XVIII ст. на минулі часи. Наприкінці XVI ст. існувало реєстрове козацтво, підконтрольне владі Речі Посполитої, й козацькі маси, які фактично жили на «нічийній землі» і були пов'язані із Січчю Запорізькою. Власне, Січ була їхнім центром.

За часів Сагайдачного відбулася реорганізація українського козацтва, почав оформлятися його полковий устрій. Козаки спроможні були виставляти багатотисячне військо для здійснення військових походів. Відповідно, у них з'явилася потреба мати свої структурні підрозділи (сотні й полки), а також свого головнокомандувача, якого й почали іменувати гетьманом.

Сагайдачний став одним із перших козацьких провідників, який почав широко й офіційно (!) перед владою Речі Посполитої вживати гетьманський титул. Це і знайшло відображення в «Історії русів».

Далі в цьому творі, як і в Літописі Грабянки, звертається увага на боротьбу Сагайдачного проти татар і турків, зокрема на його морські походи, визволення ним християнських бранців: «...Гетьман Сагайдачний, дізнавшись, що Татари Кримські, скориставшись замішаннями Малоросійськими, вчинили на прикордонні селища напади і забрали до Криму багато бранців Малоросійських, відправився з пішим військом човнами Запорозькими на Чорне море, де одна половина військ попливла до міста Кефи (мається на увазі Кафа. – П. К.), а друга з самим Гетьманом вийшла в Сербулацькій пристані на берег і пройшла мимо Кефських гір до того ж таки міста і, вчинивши атаку на те місто з моря та з гір, взяла його штурмом. Полонених, в ньому знайдених, військо забрало і звільнило, а жителів винищило до ноги і місто пограбувало та спалило. Гетьман, перейшовши горами до міста Козлова, зробив з його передмістям те саме, що і Кефі; а жителі, зачинившись у замку, благали пощади і випустили всіх бранців з великими дарами до Гетьмана, котрий, так щасливо свою експедицію закінчивши, повернувся з полоненими і великою здобиччю у свої межі»⁴⁷.

Так само, як і в Літописі Грабянки, в «Історії русів» нічого не говориться про похід Сагайдачного на Москву. Це, як зазначалося, було темою небажаною. В образі Сагайдачного, представленого в «Історії русів», на перший план виходять антитатарські й антитурецькі моменти, а також почасти моменти антипольські й антиунітські.

У цьому творі говориться, що поляки йшли супроти Сагайдачного. Вони чинили інтриги, позбавили його гетьманства, спричинили обрання на цю посаду спочатку Дем'яна Кушку, а потім – «вибрали Гетьманом старшину Козацького на прізвисько *Бородавка*; але Сагайдачний, спіймавши його в роз'їздах по Малоросії і підбурюваннях, віддав до суду військового, котрий і засудив його, яко самозванця та заколотника народного, на смерть, і розстріляно його перед військом. Поляки, бачачи, що всі війська Малоросійські прихильні до Сагайдачного, і маючи потребу в його допомозі, щоб відбивати Турків, які йшли війною на Польщу, потвердили Сагайдачного Гетьманом на всю Малоросію»⁴⁸.

⁴⁶ Історія русів / пер. І. Драча. – С. 84.

⁴⁷ Історія русів / пер. І. Драча. – С. 84—85.

⁴⁸ Там само. – С. 85.

Така інтерпретація подій видається сумнівною. Наскільки відомо, Бородавка не належав до прихильників влади Речі Посполитої – радше, навпаки. Натомість у діяльності Сагайдачного часто зустрічаємо пропольські моменти.

В «Історії русів» чимало уваги приділено, що цілком закономірно, Хотинській битві (хоча саме місто Хотин у творі не згадується). Ось як розповідається про неї: «Гетьман Сагайдачний, взявши в команду свою всі війська Малоросійські і мавши вказівку від Короля Жигимонта III, вирушив разом з військами Польськими супроти Турок і, зустрівши їх за Дністром на Буковині, повів супроти них фальшиву атаку з самими легкими військами; а піхоту тим часом влаштував зі своєю кіннотою та артилерією на двох висотах, закритих чагарниками. Турки, звичайним Азіатським запалом, гнали легкі війська в повному розпалі і безладді; а тії, завжди подаючись назад з легкими перестрілками, робили перед ними звичайне коло маяком і завели Турків в середину вилаштованих військ Польських і Малоросійських між висотами і чагарями. Війська тії, раптово зробивши з двох боків сильні залпи артилерією та мушкетами, повергли Турків цілі тисячі; а кіннота, обхопивши з тилу і з боків, перемішала їх і цілковито розладнала, так що Турки, метаючись у нестямі то в той, то в інший бік, були всі перебиті і переколоти, а врятувались лише ті, котрі покидали зброю свою і знамена на землю і посходили в одну балку, де, лігши ниць, благали пощади і тоді ж дістали її. Звитяжцям дісталась в здобич вся артилерія Турецька, увесь їхній обоз із запасами і вся зброя, у живих та мертвих зібрана; мерців же їхніх при похованні нарахowano 9715 людей, в полон взято понад тисячу, і в тому числі семеро Пашів різних ступенів і сімнадцятеро інших чиновників; та втекли з обозу і поховалися по хащах та байраках понад тисячу»⁴⁹. Звісно, в цьому описі є чимало перебільшень і невідповідностей.

«Історія русів» представляє Сагайдачного не лише як переможця в битві під Хотиним. Автор цього твору приписує цьому полководцю вчинки, які той не робив. Зокрема, говориться, що після Хотинської битви, очоливши українські козацькі війська й війська польські, гетьман продовжив похід на територію Молдавії й Валахії, переслідуючи турків. Він нібито розгромив турецьку армію під Галацом і взяв це місто. У нього було бажання й далі переслідувати турків, але з ними уклав мир польський король. Тому Сагайдачний відпустив польські війська, а з козацькими військами подався в Україну. У той час ніби до нього дійшли відомості про те, що татари вчинили напади на українські землі й набрали тут чимало бранців. Сагайдачний же зі своїм військом розгромив татар. Автор «Історії русів», вдаючись до фантазії, так описує цю перемогу, якої не було: «Гетьман, відправившись на цілу ніч з військом своїм до Самари, напав тут удосвіта на табір Татарський, розлого розташований по течії ріки; перший постріл з гармат і мушкетів і вчинений крик розігнав верхових Татарських коней, а самих Татар обезумив і до краю настрахав. Вони, метаючись по табору, не знали, що діяти, а Козаки, проходячи лавою через увесь табір, кололи і рубали їх майже без жодної оборони. Бранці обох статей, уздрівши неждану собі допомогу, розв'язували одне одного і взялися також до Татар з найлютішою ожорсточеністю. Списи і шаблі Татарські, zostавлені на ніч в купі, були для полонених готовою зброєю, і Татари од власної зброї гинули тисячами. Таким чином винищено Татар всіх до останку, так що не залишилось із них нікого, хто б сповістив у Крим про їхню погибель. Весь табір Татарський з усім тим, що вони мали, дістався переможцям як здобич, а бранці Малоросійські, до кількох тисяч обох статей душ, не тільки що визволені з неволі, але й нагороджені кіннями та речами Татарськими задосить, і повернулися вони до своїх осель, рівно ж і Гетьман зі своїм військом прибув у резиденцію свою благополучно і зі славою багатою»⁵⁰.

Як відомо, після Хотинської битви Сагайдачний, будучи пораненим, важко захворів і не брав участі у військових походах. В «Історії русів» же змальовується інша картина. Автор цього історичного наративу творив міф про Сагайдачного, вдаючись до перебільшень і вигадок. Для

⁴⁹ Історія русів / пер. І. Драча. – С. 85—86.

⁵⁰ Там само. – С. 87.

чого це він робив? Схоже, щоб возвеличити людину, яку назвав першим гетьманом Війська Запорізького. Таке звеличення задавало певний тон у розповідях про наступних козацьких гетьманів.

У «Історії русів» нічого не говориться про участь Сагайдачного у відновленні православної ієрархії України й Білорусії – що виглядає доволі дивно. Ймовірно, автор «Історії...» про це не знав. Однак він представляє гетьмана як борця проти унії й людину, що всіляко підтримувала православ'я та розбудовувала православну церкву. Мовляв, Сагайдачний «полагоджував внутрішній нелад урядовий і військовий, поборював завзято Уніатство, повертав з нього церкви, і в тому числі і соборну Київську Софію, будував заново їх, і зокрема спорудив Братський Київський монастир на Подолі...; надав тому монастиреві заможні села і поновив у ньому з допомогою Митрополита Київського Петра Могили стародавню Київську Академію, засновану з часів останнього хрещення Русі, але від нашествия на Русь Татар приховану по різних монастирях і печерах»⁵¹.

Отже, «Історія русів» знову приписувала Сагайдачному діяння, які той не робив – відновлення Софії, Київської академії і т. д. Тобто він постає не лише як військовий, але і як культурний діяч. У творі навіть спеціально зазначається: «Поляки, поважаючи хоробрість і заслуги Сагайдачного, не сміли при ньому явно чинити в Малоросії свого зухвальства, та й сама улюблена їхня Унія трохи притихла і охолола»⁵².

«Історія русів» ніби стала лебединою піснею «козацької літератури». Її образи перейшли, зазнавши певної трансформації, як у подальші історичні наративи українських авторів, так і в твори художнього характеру. Стосувалося це й Сагайдачного, котрий почав представлятися як борець проти турків і татар, визволитель із неволі християнських бранців, а також як захисник православ'я.

⁵¹ Історія русів / пер. І. Драча. – С. 88.

⁵² Там само.

Українські історіографи про Сагайдачного

У XIX ст. в Україні з'явилися праці про її історію, які мали науковий характер і писалися на основі різноманітних джерел. З одного боку, такі праці знаходилися в руслі тодішньої європейської тенденції творення національних історій. З іншого боку, оскільки Україна була колонією царської Росії, вони переважно використовували схему російської історії, трансліюючи певні уявлення російської імперської історіографії. Вперше представив свою схему української історії, відмінну від російської, лише Михайло Грушевський на початку XX ст.

У цих працях, які широко використовували козацьку літературу, певна увага була приділена й постаті Сагайдачного. Першим великим наративом, де розповідалося про українську історію, стала «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського (1788—1850). Перше видання праці побачило світ у 1822 р. Ця книга за життя автора витримала три видання і, безперечно, мала чималий вплив на формування історичної свідомості українців. Тому їй мусимо приділити увагу.

Ініціатором і промотором створення згаданого історичного наративу став князь Микола Репнін-Волконський (1778—1845)⁵³. Вважається, що він походив із роду давніх чернігівських князів. Був одружений з онукою останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Тобто можемо говорити про його певні генетичні українські корені. Тривалий час, з 1816-го по 1834 рік, Репнін був малоросійським генерал-губернатором, керуючи територією колишньої Гетьманщини. Князь намагався використовувати козаків як військову силу, захищаючи їхні інтереси. Він навіть почав виношувати план відродження українського козацтва. Дехто з місцевих малоросійських «автономістів» ладний був бачити в його особі можливу кандидатуру на гетьмана України. Адже після ліквідації Гетьманщини частина козацтва жила ілюзіями про її відновлення. Однак це все викликало супротив урядових кіл Петербурга – що, вважається, однією з причин відставки князя з посади малоросійського генерал-губернатора.

⁵³ Конопка Н. О. Життєвий шлях малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна (1778—1845) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – Острог, 2006. – Вип. 7. – С. 316—337; її ж. Микола Григорович Репнін: дипломат, політик, урядовець. – Острог; Нью-Йорк, 2016.

Микола Рєпнін-Волконський

Рєпнін знав про те, яке значення надавав імперський Петербург творенню «правильного» російського історичного наративу. Знав він і про призначення царем Олександром I в 1803 р. Миколи Карамзіна офіційним істориком. Той протягом тривалого часу працював над систематичною історією Росії. Якраз у 1816 р., коли Рєпнін загітував Бантиш-Каменського взятися за написання історії України, почали виходити перші томи «Історії держави Російської» Карамзіна. Проект написання «Історії Малої Росії», котрим опікувався князь, можна трактувати як таку собі регіональну альтернативу імперському історіографічному проекту.

Виявляючи помірне козакофілство, М. Рєпнін-Волконський підтримував деякі українські культурні проекти. З 1816 р. у нього управителем канцелярії генерал-губернаторства став Дмитро Бантиш-Каменський, якого князь заохочував до написання історії України.

Бантиш-Каменський при допомозі Рєпніна зібрав та систематизував значний матеріал, на основі якого видав «Історію Малої Росії». Рєпнін підготовкою й публікацією цієї праці фактично дав свою відповідь на «історіографічний виклик» імперського Петербурга. Адже при «вписаності» в загальноросійську схему історії «Історія Малої Росії» показувала особливості українських земель, передусім Гетьманщини. При цьому велика увага зверталася на козацтво як на феномен, що утвердився на цих землях.

При написанні «Історії Малої Росії» Бантиш-Каменський широко використовував козацьку літературу, в т. ч. «Історію русів». З неї він черпав не лише фактаж, а й оцінки тих чи інших подій.

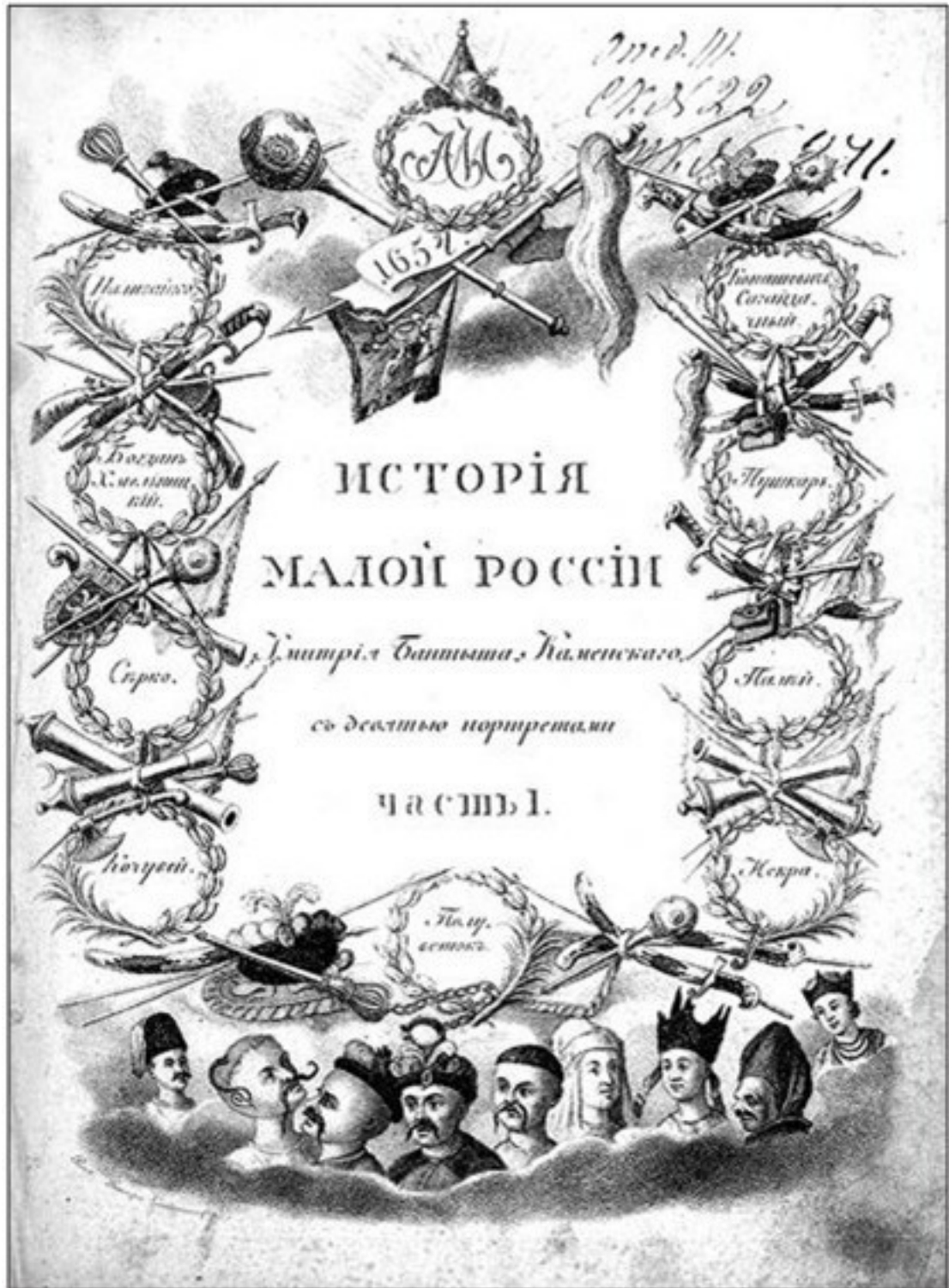

Дмитро Бантиш-Каменський

Звісно, в своєму наративі Бантиш-Каменський не міг оминати особу Сагайдачного. Спочатку він дає йому таку характеристику, намагаючись говорити про різні сторони діяльності козацького гетьмана – як позитивні, з його точки зору, так і негативні.

Під 1606 р. Бантиш-Каменський зазначає: «Тоді козаками був обраний Петро Конашевич, прозваний *Сагайдачним*, простого походження, але великий духом, розуму надзвичайного, хоробрий, бадьорий, енергійний, малослівний, ворог розкоші, жорстокий, нестримний, який проливав кров за найменші злочини, непомірний у чуттєвих насолодах, які прискорили його смерть. Він зброєю своєю наніс страх і спустошення майже у всіх турецьких і татарських містах, що лежали біля Чорного моря, переслідував турків до стін самого Стамбулу; перемогами своїми налаштував поляків проти себе і Порту Османську проти Польщі»⁵⁴.

⁵⁴ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С. 106 (тут і далі переклад з російської автора).

Д. Бантиш-Каменський. «Історія Малої Росії». Обкладинка книжки. 1822 р.

У цій характеристиці Сагайдачного Бантиш-Каменський спирався на польського автора Якова Собеського, учасника Хотинської битви. Загалом же автор, розповідаючи про історичні події, допускав неточності. Сумнівно, що в 1606 р. козаки обрали Сагайдачного гетьманом. Також далі в «Історії Малої Росії» говориться, що він у 1612 р. взяв Кафу, звільнивши там християнських невільників. Як відомо, ця подія сталася в 1616 р.

Бантиш-Каменський, звертаючи увагу на боротьбу Сагайдачного проти турків і татар, все ж не обходить питання походу цього козацького гетьмана на землі Московії. Це подається як

«темна пляма» в його діяльності: «Історія, передаючи знамениті подвиги героїв, не може приховувати діянь, які компрометують їхню славу. Конашевич підняв в 1618 р. меч свій проти співвітчизників: перетворив у попіл Єлець, Лівни та інші прикордонні російські міста; допомагав з двадцятьма тисячами козаків польському королевику Владиславу в осаді Москви; спустошив околиці цього міста, Коломну, Переяслав-Залеський, Калугу. Він діяв таким чином для особистої вигоди, бажаючи утримати за собою гетьманство, набув довіру від уряду польського, справедливий докір від потомства»⁵⁵.

Далі Бантиш-Каменський спеціально звертає увагу на контакти між Сагайдачним та московським двором. Пише, що туди він у 1620 р. послав посольство на чолі з Петром Одинцем. І хоча послів не допустили до царя Михайла, але їм дали гроші, сукна, лисячі шапки, тафту. «З ними, – читаємо в «Історії Малої Росії», – відправлені до Конашевича похвальна грамота й триста рублів для нього і його війська. Так великодушний Михайло помстився козакам за виявлену ними допомогу Владиславу»⁵⁶. Зрозуміло, Бантиш-Каменському важливо було представити благородство московського царя, який навіть виявляв милість до людей, що завдали йому шкоди. Сагайдачний тут знову постає не в найкращому світлі.

Багато місця в «Історії Малої Росії» присвячено Хотинській битві 1621 р. і участі в ній козаків та Сагайдачного. У творі провідною є думка, що вони відіграли важливу роль у цій баталії. Натомість польське командування, зокрема гетьман Ян Кароль Ходкевич, було представлено не найкращим чином. Воно, так можна зрозуміти з інтерпретації Бантиш-Каменського, не дало можливості козакам добитися перемоги над турками. А після Хотинської битви поляки, вступивши в переговори з турками, погодилися на вимогу останніх, щоб запорожці не здійснювали морських походів⁵⁷.

Бантиш-Каменський зазначав, що при Сагайдачному православні почали вільно споруджувати храми й монастирі. Говориться, що тоді була відновлена й православна ієрархія патріархом Феофаном. І все ж історик особливо не звертає уваги на роль козацького гетьмана в цих процесах.

Натомість веде мову про його благочестя, вдаючись до поширення вигадок. Розповідає, ніби Сагайдачний в останні роки свого життя став ченцем: «...великий муж цей, вірний по гроб клятвами своїми, полишив земну велич, славу світу, щоб посвятити себе справам міцнішим, що ведуть до вічності, прийняв чернецтво, заспокоїв совість, але і в скромній обителі продовжував служити вітчизні: відновив власними коштами Києво-Братський монастир, у якому перебував, а також місцеве училище...». І «кінчив з честю в 1622 році славне життя»⁵⁸.

Бантиш-Каменський, використовуючи «Історію русів», стверджує, що саме Сагайдачний першим із козацьких провідників почав писатися гетьманом запорізьким. При ньому поляки не могли гнобити українців (малоросіян). Тоді ж і «притихла унія»⁵⁹.

Ще одним великим наративом історії України, який з'явився невдовзі після згадуваної роботи Бантиш-Каменського, стала «Історія Малоросії» Миколи Маркевича (1804—1860). У 1842—1843 рр. він випустив цю роботу в п'яти томах. Правда, лише перші два томи були авторським викладом історії, три ж останні – це збірники документальних матеріалів. При написанні своєї праці Маркевич переважно використовував «Історію русів», а також «Історію Малої Росії» Бантиш-Каменського.

⁵⁵ Там само. – С. 107.

⁵⁶ *Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства.* – С. 108.

⁵⁷ Там само. – С. 109—110.

⁵⁸ Там само. – С. 110.

⁵⁹ Там само.

Представлений Бантиш-Каменським в «Історії Малої Росії» образ Сагайдачного подавався у дусі російської імперської історіографії. При описі його діяльності акцент робився на боротьбі козацького гетьмана проти турків і татар. Вказувалося на підступи поляків щодо нього й козаків. Водночас засуджувався похід Сагайдачного на Московію.

Звісно, Маркевич не міг обійти особу Сагайдачного, про якого він говорить у першому томі своєї праці⁶⁰. Однак чогось нового про нього він практично не сказав. Як і в «Історії русів», говорить, що Сагайдачний почав називати себе гетьманом – причому обох берегів Дніпра. Також інформацію з цієї книги використовував Маркевич при описі походів Сагайдачного на турків і татар.

Проте, на відміну від «Історії русів» Маркевич все ж чимало уваги приділяє походу Сагайдачного на Московію. Тут він переважно черпає матеріал у Бантиш-Каменського. Правда, на відміну від останнього, історик намагається виправдати козацького гетьмана. Говорить, що під час цього походу Сагайдачний був союзником Польщі й, відповідно, чесно виконував союзницькі зобов'язання.

Николай Маркевич

⁶⁰ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – Глава VIII.

Похід Сагайдачного на Московію ніби став «каменем спотикання» для деяких українських істориків, які жили й творили в Російській імперії. Стосується це, зокрема, Михайла Максимовича (1804—1873) – першого ректора Імператорського університету Святого Володимира, організованого в Києві в 1834 р.

Максимович спробував створити першу наукову біографію Сагайдачного. У 1850 р. в альманасі «Киевлянин» він опублікував роботу «Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного». При написанні її використовував широке коло джерел, у тому числі «Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...» Касіяна Саковича.

Титульний лист книжки М. Маркевича «Історія Малоросії». 1842 р.

Максимович, як і його попередники, багато говорить те, як козацький гетьман воював проти турків і татар, визволяв християнських бранців. Але не обходить увагою й похід Сагайдачного на Московію. При цьому в оцінці цього походу дискутує з Бантиш-Каменським. Зокрема, пише: «... Сагайдачному довелося оголити меч на єдиновірну Москву. За це історик Бантиш-Каменський накладає на славного гетьмана «докір від потомства. Але історик не повинен забувати, що Київська Русь належала тоді Польській короні, і Запорізьке військо звалося

«військом його королівської милості», що Сагайдачний ішов на Москву не для себе, а на допомогу своєму королевику, який все ще іменувався царем московським... Осада Москви доручена була королевичем гетьману Сагайдачному... Доля її була в небезпеці, оскільки її військо було малочисельне»⁶¹.

Михайло Максимович

І все ж Максимович для реабілітації Сагайдачного за його московський похід наводить не лише цей аргумент, звертаючи увагу на те, що козацький гетьман був підданим Речі Посполитої. Він творить благочестиву легенду, стверджуючи, що Сагайдачний не взяв «єдиновірну Москву» саме з релігійних міркувань. Описуючи штурм козацькими загонами Москви, Максимович говорить наступне: «Опівночі Сагайдачний зі всім своїм військом був уже біля Арбатських воріт, і вже з допомогою петарди був зроблений пролом у воротах Острожних. Але при першій сутичці з московітами гетьман припинив осаду... Чому? Через те, я так думаю, що осада Москви була йому не на думці... Його козацьке серце могло противитися від думки, що він почав крушити єдиновірну йому російську столицю для того, щоби віддати її в руки іновірця... І, може бути, такі роздуми з'явилися в нього в той самий час, коли Москва дзвоном дзвонів своїх позвала православний народ до ранкової молитви на свято Покрови, і руки козаків, що чинили осаду, мимоволі потягнулися, щоб зробити хресне знамення... Зрештою, це моя особиста думка»⁶².

⁶¹ Максимович М. А. Собрание сочинений: в 3 т. – К., 1876. – Т. 1. – С. 360—361 (тут і далі переклад з російської автора).

⁶² Максимович М. А. Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 1. – С. 362.

У наведеному уривку маємо більше белетристики, художнього домислу, аніж відображення реалій історії. До того ж Максимович не стверджує, що саме так було, а дає зрозуміти, що так могло бути і це є його особисте бачення.

Незважаючи на те, що чимало істориків скептично поставилися до наведеної Максимовичем легенди про Сагайдачного, який з благочестивих міркувань припинив осаду Москви, вона все ж набула помітного поширення. З одного боку, ця легенда представляла гетьмана в позитивному плані як набожну людину, що шанувала своїх одновірців. З іншого, вона відповідала стереотипам російської історіографії, згідно з якими Москва була оплотом православної віри. Через те православні (а такими були Сагайдачний і його козаки) не повинні були чинити їй шкоди.

Чималий інтерес до постаті Сагайдачного виявляв Пантелеймон Куліш (1819—1897) – видатний український історик, етнограф і письменник. Він навіть зробив цього козацького гетьмана героєм одного зі своїх драматичних творів, про що буде вестися мова далі.

Пантелеймон Куліш

Велику увагу Сагайдачному Куліш приділив в «Історії возз'єднання Русі». У ній дослідник, відмовившись від романтично-національного погляду на історію України, став на позиції позитивізму і багато історичних моментів переосмислив критично. Стосувалося це, зокрема, і діянь Сагайдачного. Куліш спробував осмислити їх у плані історіософському, показавши, що від цього полководця залежало багато в плані розвитку України.

Історик надав загалом позитивну характеристику особі Сагайдачного в зазначеній праці. Звертає увагу на потребу козацтва в лідерах – «людях вищого розряду, людях статечних, інтелектуальних і навіть знатних». Таким, на його думку, і був Сагайдачний. «Як би не переважала в козацьких справах воля більшості, але сама більшість, своєю чергою, підпорядковувалась іноді впливу таких осіб, які діяли із Сагайдачним»⁶³.

Також Куліш, говорячи про Сагайдачного, вказував, що саме такі «тихі й енергійні» характери привели до возз'єднання Русі⁶⁴. Гетьман, мовляв, спрямовував діяльність козацтва на благо руського народу, опікувався народними інтересами (маючи на увазі передусім релігійні інтереси православного населення), утримував козаків від дій, що могли негативно позначитись на долі українців. Куліш вважав, що Сагайдачний своєю політикою стримування козацької сваволі зробив для вирішення польсько-козацького та релігійного конфліктів більше, аніж будь-хто.

У такій характеристиці гетьмана простежуються відверті мосвофільські акценти. Це зрозуміло. У час написання «Історії возз'єднання Русі» Куліш знаходився на проросійських позиціях. Зрештою, цей твір видавався в Росії, проходив цензуру, тому без відповідних проросійських акцентів важко було обійтися.

Неоднозначно оцінював Куліш московській похід Сагайдачного 1618 р. Він іменував його тріумфом у тому сенсі, що гетьман там мав «подвійну перемогу» – над козацтвом, яке «рвалося битися з ляхами», і над шляхетством, яке приписувало Сагайдачному покірність⁶⁵. Дослідник гостро критикував цього діяча за розорення Московського царства, бо він «не щадив у ньому ні церков, ні монастирів»⁶⁶.

Цікавим є погляд Куліша на роль Сагайдачного в Хотинській битві 1621 р. Зокрема, він відзначав деспотизм гетьмана під час цих подій. Але такий деспотизм, на думку дослідника, був необхідний. Сагайдачний, писав Куліш, знав, що «вільний козак» підпорядковується лише деспотичній силі. Однак «якби козаки не були поєднані в одне ціле під залізною рукою свого вождя», не було б перемоги⁶⁷.

Щодо значення Хотинської битви, її наслідків і ролі в цьому всьому козацького гетьмана, то Куліш зазначав наступне: «1621 рік був для Сагайдачного таким моментом, у який роль Хмельницького могла б ним розіграна з більшим достоїнством перед судом історії, без зради рідної землі «на поталу» мусульманському війську і без перетворення культивованої країни на руїну. Мало того: йому б не закидали, як Хмельницькому, те, що він мстився за особисту образу. Він би помстився за зневагу над народною релігією, за відібрання церковних маєтків, за присвоєння папою 2169 церков православних, порахованих нунцієм Торресом. Він би став Кромвелем, але без Кромвелівського терору, і за чистотою відносин своїх до диктаторської влади, по мовчазній політиці, яка би реалізовувалася в світлих справах, а не в маніфестаціях, став би подібним до великого генія чесної політики Нового часу – Вільгельма Мовчазного, Оранського. Але не по-нашому, як бачимо, дивився на шляхту й на козаків Сагайдачний. Він шляхту цінував вище нас, а козаків, без сумніву, нижче. Цілком може бути, що його, як людину натури високої, злякала перспектива збройного поділу земель, багатств, прав, яка не злякала «козацького батька». Він обмежився скромною роллю керівника контингенту; все інше віддав силі речей та роботі часу»⁶⁸.

⁶³ Куліш П. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. 266 (тут і далі переклад з російської автора).

⁶⁴ Там само. – С. 254.

⁶⁵ Там само. – С. 272.

⁶⁶ Там само. – С. 325.

⁶⁷ Там само. – С. 139.

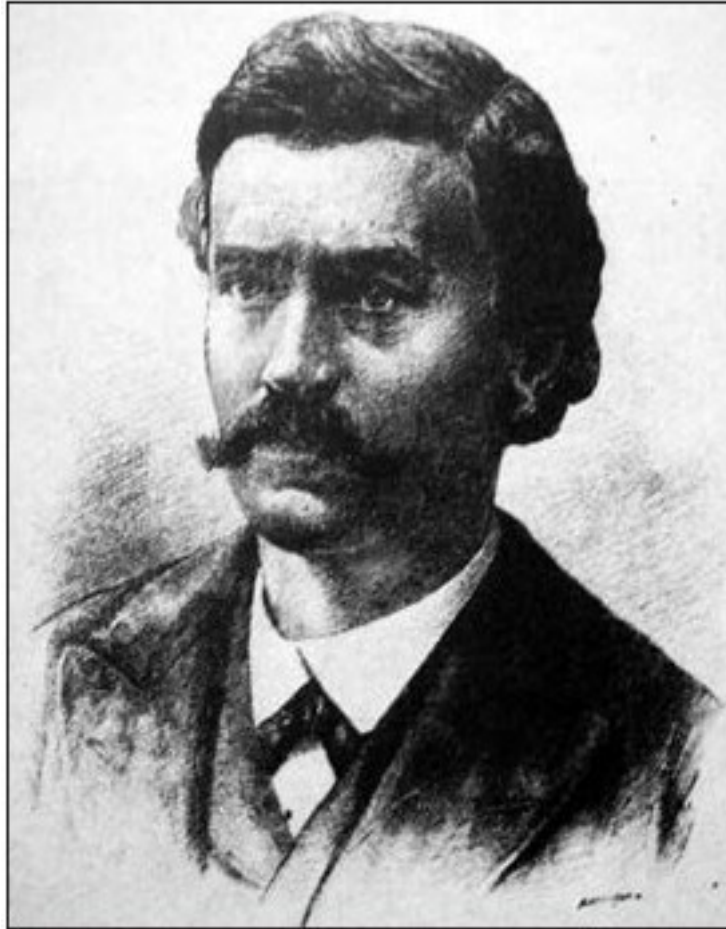
⁶⁸ Куліш П. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 87.

Що мав Куліш на увазі? Він ніби вдається до «альтернативної історії», припускаючи, а що було, якби Сагайдачний повівся інакше і відмовився брати участь із козаками в Хотинській битві 1621 р. Він би тоді повторив те, що пізніше зробив Хмельницький – з допомогою мусульманського війська помстився за «зневагу народної релігії», тобто православ'я, і «визволив» би Україну від ляхів, зробивши це без кривавих ексцесів. Тоді б за своїми діями Сагайдачний міг дорівнятися до вождя англійської революції Олівера Кромвеля чи вождя революції нідерландської Вільгельма Оранського, якого Куліш особливо високо цінував.

І все ж Сагайдачний цього не робить – через те, що високо ставить шляхту й мало цінує козаків. Він очолює козацький контингент, бере участь у Хотинській битві й пускає все на самоплив. Отже, цей полководець не реалізував можливість «створення України», яка перед ним відкривалася. Пізніше це зробив Богдан Хмельницький.

Певна частка правди в цих міркуваннях була. У 1621 р. від Сагайдачного, безперечно, залежало дуже багато, зокрема подальші сценарії розвитку подій на українських землях. Теоретично він міг зайняти нейтральну, а то й протурецьку позицію, мотивуючи це тим, що православна церква на землях Русі-України зазнає переслідувань від поляків-католиків. До речі, в той час серед православних України й Білорусії поширювалася думка, ніби в Османській імперії православні мають більші свободи й можливості для задоволення своїх релігійних потреб, аніж в умовах Речі Посполитої. Але Сагайдачний зайняв позицію пропольську. Ця позиція допомогла зберегти українські землі в складі Речі Посполитої – принаймні на деякий час. Це добре чи погано? Відповідь, звісно, залежить від світоглядної позиції того, хто дає відповідь.

Не можна сказати, що поставлене Кулішем в «Історії возз'єднання Русі» питання щодо оцінки діяльності Сагайдачного, можливостей інших варіантів його дій, зацікавило українських дослідників. Занадто воно було дразливим. Українська ж історіографія продовжувала героїзувати цього гетьмана.

Володимир Антонович

Зокрема, це бачимо у Володимира Антоновича (1834—1908) – одного з провідних українських істориків другої половини XIX ст., учителя Михайла Грушевського, а також лідера громадівського руху, який набув поширення на теренах Наддніпрянської України в 60—90-х рр. XIX ст. Героїзацію цим дослідником Сагайдачного, в принципі, можна зрозуміти. Адже в другій половині XIX ст., особливо після Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. посилились гоніння на українську культуру в Російській імперії. В таких умовах українські діячі були зорієнтовані на героїзацію знакових фігур своєї історії, а не на те, щоб ініціювати дискусії щодо їхньої оцінки, як це зробив Куліш.

У роботі «Про козацькі часи на Україні» Антонович писав наступне: «На початку XVII ст. на чолі Запорозжя ми зустрічаємо чоловіка вельми талановитого, з великим політичним хистом... Чоловік цей *Петро Конашевич-Сагайдачний*...»⁶⁹ Розповідаючи про цього козацького гетьмана, історик приділяє велику увагу взяття ним Кафи в 1616 р. «Значення цього факту для того часу, – писав він, – легко зрозуміти, коли згадаємо, що в Кафі був найбільший торг невольниками на всю Туреччину»⁷⁰. Далі Антонович зазначає: «... цілком зрозуміло, що той, хто здолав взяти Кафу, це гніздо невольників, повинен був придбати собі величезну славу і популярність на Україні»⁷¹.

Історик веде мову про похід Сагайдачного на землі Московії. Але веде мову про це обережно. Про те, що козацький ватажок брав і нищив московські міста, розорював землі мос-

⁶⁹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 71.

⁷⁰ Там само. – С. 72.

⁷¹ Там само. – С. 73.

ковітів, нічого не говориться. Сагайдачний, стверджує Антонович, пішов на допомогу королеви Владиславу, який опинився у важкому становищі під Москвою. Мовляв, козацький ватажок, вважав історик, «пообіцяв визволити королевича із біди, а йому дано за те владу і над Київською Україною. Справді, Конашевичеві пощастило визволити Владислава. Таким робом, він справив свій обов'язок»⁷². Отже, виходило, ніби похід на Московію Сагайдачного – це виконання ним обов'язку підданого Речі Посполитої. Тобто козацький провідник у цьому випадку поставав як благородний рицар.

Водночас Антонович представляє Сагайдачного організатором козацьких полків на українських землях. Він, мовляв, збирався стати володарем «Київської України». Але цьому протидіяли поляки.

У той час Речі Посполитій почала загрожувати Туреччина, де султанський престол зайняв Осман II, який хотів розправитися з поляками. «У таких критичних обставинах, – писав Антонович, – не маючи нізвідки заповоги, польський уряд мусив звернутися знов до того ж самого Сагайдачного і козаків, що сиділи ближче до турків і найліпше вміли з ними воювати»⁷³.

Козацький провідник висунув низку умов. Зокрема, задоволення релігійних потреб православних і розширення прав козаків. Він також ніби вимагав від поляків, «щоб вони видали йому старшого, яким на той час був *Бородавка*, родом українець, але вірний слуга і прихильник польського уряду; Сагайдачний зробив йому процес за зраду і велів розстріляти перед польським табором»⁷⁴. Маємо в даному випадку сумнівну інтерпретацію подій. На угоду з урядовими колами Речі Посполитої, як уже зазначалося, охочіше йшов Сагайдачний, а не Яків Бородавка, якого козаки обрали гетьманом. Видавати останнього «вірним слугою і прихильником польського уряду» доволі сумнівно. Однак Антоновичу йшлося про те, щоб представити Сагайдачного захисником козацьких вольностей і загалом інтересів українців. Мовляв, цей діяч хоча й готовий був співпрацювати з поляками – але лише на певних умовах.

І ось отримавши запевнення від поляків, що поставлені ним умови будуть виконані, Сагайдачний повів козацьке військо під Хотин, де йому вдалося розгромити турків. «Всі історики признають, що тільки за заповоги Сагайдачного пощастило полякам з невеликими силами подужати вельми численну турецьку армію 1621 р. Сагайдачний зазнав тепер ще більшої слави...»⁷⁵

«Своїм політичним тактом, – підсумовував Антонович, – Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народного діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський, виборний лад в церковному та світському житті, що виходив із інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим змоги вести ту боротьбу»⁷⁶.

Звертав Антонович увагу й на культурну діяльність Сагайдачного, на те, що для нього багато важило «діло просвіти». Для історика цей козацький гетьман – своєрідний ідеал діяча, що працював задля народних інтересів.

Отже, фактично Антонович створив образ Сагайдачного як такого собі громадівця. Тут він мимоволі екстраполював уявлення, що були притаманні громадівського руху, на минулі часи. Сагайдачний дбає про український народ, захищає його від турецької експансії. Також він відстоює інтереси українців перед урядом Речі Посполитої. Нарешті дбає про освіту народу.

Наскільки такий образ відповідав історичним реаліям? Безперечно, Антонович спирався на певні факти. Інше питання – як він їх інтерпретував. До того ж дослідник часом вільно

⁷² Там само. – С. 77.

⁷³ Там само. – С. 79.

⁷⁴ Там само. – С. 81–82.

⁷⁵ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – С. 82.

⁷⁶ Там само. – С. 83.

переосмислював історичний фактаж, а то й домислював його. Загалом же Антонович конструював такий образ козацького провідника, який був йому потрібний. Образ, що мав би послужити «зразком із минулого».

Іван Каманін

Одним із учнів Антоновича був Іван Каманін (1850—1921), який написав роботу «Нарис гетьманства Петра Сагайдачного», опубліковану в 1901 р. У цій праці він розглядає біографію свого героя, час і обставини його приходу до влади, військову та адміністративну діяльність, відносинам козацького провідника з Османською імперією, Річчю Посполитою та Московією. Це була спроба дати відносно повну наукову біографію Сагайдачного. Правда, Каманін, як історик-архівіст, розумів, що «питання про події в гетьманство Петра Конашевича Сагайдачного» належать до таких, які «можуть бути вирішені з деякою, більше чи менше близькою до істини ймовірністю»⁷⁷. Адже документів, які висвітлювали діяльність гетьмана, зберіглося не так і багато. Тому в його біографії маємо чимало «білих плям».

Каманін, як і його вчитель Антонович, звеличував Сагайдачного, іменував його вождем, людиною, яка облаштувала Україну і визволила її жителів від «підданства і ярма робітничого»⁷⁸. Розглядаючи зовнішню політику гетьмана, історик вважав, що той діяв у інтересах козацького стану, розуміючи політичну та економічну ситуацію. Є в згаданій роботі Каманіна й «москвофільська лінія». В принципі, це зрозуміло. Згадана робота видавалася в царській

⁷⁷ Каманін І. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн. XV. – Вып. I. – С. 3 (тут і далі переклад з російської автора).

⁷⁸ Каманін І. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. XV. – Вып. I. – С. 5, 9.

Росії. І автору важливо було наголосити на «московській орієнтації» свого героя, свідомо чи несвідомо перебільшуючи її значення. Він навіть стверджував таке: «...Сагайдачний, оберігаючи Москву від козацьких походів, бачив у ній природню і єдину союзницю малоросійського народу в його боротьбі проти колонізації й покатоличення»⁷⁹.

Відносини козацького гетьмана Сагайдачного з урядовими колами Речі Посполитої Іван Каламанін трактував як мудрі політичні кроки. І взагалі в особі Сагайдачного Каманін бачив попередника Богдана Хмельницького.

Звеличення Сагайдачного маємо також в «Історії запорізьких козаків» Дмитра Яворницького (1855—1940), який став відомим дослідником українського козацтва. Цей історик писав, що Сагайдачний прославився «як воєнними, так і цивільними справами, діючи на Україні за православну віру й народність однаково майстерно і шаблею, і пером»⁸⁰. Цьому козацькому гетьману він присвятив окрему розвідку⁸¹.

Дмитро Яворницький

Яворницький звертає увагу на військову діяльність Сагайдачного, його походи проти турків, татар, московитів. При цьому, на жаль, допускає певні неточності, використовує недо-

⁷⁹ Там само. – С. 15.

⁸⁰ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у трьох томах / з рос. пер. І. Сварник. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 124.

⁸¹ Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.

статньо підтверджені дані. Закономірно, багато говорить про морські походи Сагайдачного, зокрема про його похід на Кафу в 1616 р. Веде мову він і про похід на Московію в 1618 р. Після цього походу, стверджує він, як і Антонович, Сагайдачний «отримав титул гетьмана України, ставши управителем тієї частини України, яка визнавала себе козацькою»⁸². Але якщо для Антоновича таке гетьманування трактувалося як позитив, то Яворницький вважає, що воно мало й негативні сторони. «З того часу, – писав він, – різниця між запорізькими й городовими козаками позначилась іще різкіше, а водночас й історія тих та інших почала різкіше відхилятися в різні боки»⁸³.

Не міг оминати Яворницький і питання участі Сагайдачного в Хотинській битві 1621 р. «На цю вирішальну війну, – зазначав історик, – вийшов сам султан Осман із півмільйонною армією, маючи намір розчавити Польщу й обернути її на турецьку провінцію. Поляки могли протиставити півмільйонній армії лише 57 тисяч чоловік під проводом королевича Владислава й коронного гетьмана Ходкевича. Бачачи страшну загрозу, Владислав, як і під час московського походу, особисто звернувся до Сагайдачного з проханням про допомогу. Але гетьман не відразу виконав прохання королевича, він висунув перед ним такі умови: по-перше, аби польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана на Україні; по-друге, аби скасував усі обмеження щодо козацтва; по-третє, щоб знищив посаду козацького старшого. Королевич погодився на все це і видав Сагайдачному козацького старшого Бородавку. Після того Сагайдачний зібрав сорокатисячну армію і рушив до Хотина»⁸⁴.

Тут Яворницький транслює поширену в тогочасній українській історіографії версію, що гетьман Яків Бородавка ніби був «слугою» поляків. Тому його й переслідував Сагайдачний, який відстоював козацькі й загалом українські інтереси.

Говорячи про Хотинську битву, Яворницький дає зрозуміти, що вона була виграна завдяки Сагайдачному й українським козакам. Натомість замість вдячності козаки отримали від поляків обмеження своїх прав, зокрема їм заборонили виходити в Чорне море й воювати там проти турків.

Попри загалом героїзацію Сагайдачного в українській історіографії, провідний український історик кінця XIX – початку XX ст. Михайло Грушевський (1866— 1834) демонстрував доволі стримане ставлення до цього історичного персонажа. У своїй «Історії України-Руси», а також в «Історії української літератури» він присвячує деяку увагу цьому історичному діячові. При цьому Грушевський як історик-позитивіст використовував документальні свідчення і намагався уникати домислів. Він вказував, що в документах Сагайдачний фігурує не раніше 1616 р. І лише про останні роки його діяльності є свідчення писемних джерел. Історик зазначав: «Але мало про кого з визначніших наших людей сих часів знаємо так небагато про нього»⁸⁵.

⁸² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у трьох томах. – Т. 2. – С. 132.

⁸³ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у трьох томах. – Т. 2. – С. 132.

⁸⁴ Там само. – С. 133—134.

⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 7. – С. 369.

Михайло Грушевський

Грушевський вважав (і не безпідставно), що Сагайдачний репрезентував верхи козацтва – людей «старших» і «статочніших». Йому доводилося протистояти «свавільникам», власне козацьким низам, які позбавляли його гетьманства й ставили на чолі запорожців своїх представників⁸⁶. Історик звертав увагу на те, що Сагайдачний як представник «старших» ішов на порозуміння з владою Речі Посполитої. І це не додавало йому популярності серед козацьких верств: «...в широких масах козащини й народу його компромісна політика, її мета і результати не могли бути оцінені відповідно, і популярним в них Сагайдачний не був ніколи, незважаючи на те, що козащина багато завдячувала йому в своїм зміцненню й зрості свого престижу»⁸⁷.

Історик писав про морські походи Сагайдачного, взяття ним Кафи в 1616 р., про похід козацького гетьмана на землі Московії в 1618 р. Але основну увагу звертав на питання відновлення православної ієрархії в 1620—1621 рр., участі в цих процесах Сагайдачного, а також на Хотинську битву 1621 р. Саме ці дві події, на його думку, найбільше послужили героїзації

⁸⁶ Там само. – С. 372.

⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 7. – С. 373.

гетьмана. Тоді, мовляв, похвальні гімни про нього записали у «двох ворожих тодішніх сторін – православної Руси і католицько-шляхетської Польщі»⁸⁸.

Зокрема, Грушевський писав: «І ведені залізною рукою Сагайдачного, козаки... зробили з історії Хотинської кампанії історію незрівнянних подвигів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачохи, що наповнила подивом і признанням очевидців – поляків, а нас, потомків сих героїв, наповнюють мішаним почуттям гордості, жалю і стиду за ці рабські героїства на користь ворога-пана, непримиренно-ворожого режиму, кожда прислуга якому кінець кінцем, як виявляло ся, була злочином перед власними національними інтересами»⁸⁹.

Доволі детально в «Історії України-Руси» Грушевський розповідає про Хотинську битву 1621 р., говорить про її значення для долі українських і польських земель. При цьому історик тут солідаризується не зі своїм учителем Антоновичем, а з Кулішем.

Справді, можна погодитися з Грушевським, що козаки послужили державі, яка для них була «мачухою», «нерідною». Однак тут фактично маємо перенесення уявлень доби націоналізму на ранньомодерні часи, коли новочасні нації лише починали зароджуватися. Річ Посполита початку XVII ст. була імперською багатоетнічною державою, в якій, щоправда, домінував польський елемент – зокрема, в плані культурному⁹⁰. Для шляхти та й загалом інших верств населення цієї держави більше важили не етнічні, а станові, релігійні, політичні чинники. Правда, в межах Речі Посполитої в ранньомодерні часи йшов процес формування кількох новочасних національних спільнот – польської, української, білоруської, литовської, почасті німецької. Це був непростий процес – зі своїми «припливами» й «відпливами». Тому, певно, не варто так категорично стверджувати, як це робить Грушевський, що служіння цій державі є «злочин перед власними національними інтересами».

Також варто враховувати, що Грушевський, працюючи у Львівському університеті, зустрічався з антиукраїнськими діями польських шовіністів. Якраз наприкінці XIX – на початку XX ст., коли він там викладав, на Галичині спостерігалось протистояння між поляками й українцями. Цей чинник відіграв не останню роль у формуванні антипольських настроїв у цього вченого, які знайшли вияв у його історичних працях, зокрема в «Історії України-Руси».

Незважаючи на таке стримане ставлення Грушевського до постаті Сагайдачного і навіть звинувачення козацького гетьмана в «зраді національним інтересам», у проукраїнськи орієнтованій історіографії утвердився позитивний образ цього козацького провідника. Йому, як правило, давалася висока оцінка. Це, наприклад, бачимо в різноманітних книгах-синтезах з історії України. Так, в «Історії українського народу» Олександрі Єфименко (1848—1918) відзначається, що «фактично сила козацького війська під керівництвом Сагайдачного... сильно зросла»⁹¹. Дмитро Дорошенко (1882—1951) в «Нарисі історії України» писав, що «Петро Конашевич-Сагайдачний є найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з видатніших українських діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, вкриті ореолом слави»⁹².

Не менш високу оцінку Сагайдачному як реформатора козацтва дала в своїй «Історії України» Наталія Полонська-Василенко (1884—1973). «Сагайдачний, – писала вона, – провів ґрунтовну реформу козацтва, перетворивши окремі партизанські ватаги на регулярне військо з

⁸⁸ Там само. – С. 371.

⁸⁹ Там само. – С. 472.

⁹⁰ Про це див.: Камінський А. С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505—1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – К., 2011.

⁹¹ Єфименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 206.

⁹² Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 204.

суворою дисципліною. Сагайдачний брав участь у походах на Молдавію, Лівонію, але головним чином прославився морськими походами на Крим та Туреччину. 1616 року здобув Кафу, де був найбільший ринок невільників, і звільнив їх»⁹³.

Як бачимо, Полонська-Василенко фактично транслює поширену ще в козацькій літературі думку, ніби походи Сагайдачного на турецькі землі мали благородну мету – звільнення бранців.

Хоча історик у своїй роботі значною мірою використовує напрацювання Грушевського, проте часто інакше оцінює діяльність козацького гетьмана, ніж метр української історіографії. Зокрема, вона вважає, що Сагайдачний фактично став народним лідером України: «Значення Петра Сагайдачного полягало не лише у визначній військовій діяльності; він, перший з козацьких гетьманів, поєднав інтереси активніших груп українського громадянства – козацтва, міщанства і духовенства. Сагайдачний, також перший з гетьманів, поширив свою діяльність на Київ, який знову став політичним осередком нової України»⁹⁴.

Наталія Полонська-Василенко

⁹³ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – С. 440.

⁹⁴ Там само. – С. 411.

Полонська-Василенко вважала, що «Коротка доба Сагайдачного має велике значення в історії України. З одного боку – він піднімає престиж українського козацтва, якому завдано тяжкого удару під Солоницею. Завдяки політиці Сагайдачного козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе значення провідної верстви, яку втрачає поволі українська шляхта, що польонізується і переходить на католицтво. Козаки вперше виступають не тільки, як оборонці селян, але й як протектори Православної Церкви. З другого боку – своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України. У промовах нововисвячених владик вперше висловлено переконання, що Київ, з його хоробрим козацтвом, є правдивим спадкоємцем слави Києва княжих часів: встановлювалося ідею тягlosti історичного процесу, історична традиція перетривала, здавалося б, прірву, що наслідком татарських руйнувань та чужоземних окупацій відділяла княжу Україну-Русь від польського воєвідства. Але була ще риса, на яку не зверталось уваги. Сам Сагайдачний, його культурне оточення – Єлисей Плетенецький, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, а головне Йов Борецький, перший митрополит поновленої Київської Православної Церкви – були галичани. Цим підкреслювалася соборність України, цим знову зв'язувалися в єдиний національний організм розірвані ходом історії її частини. Шість років тримав Сагайдачний владу в своїх руках – і за ці роки перегорнув сторінку історії, уможлививши наступні події – постання держави Хмельницького»⁹⁵.

Спеціально наводимо ці розлогі міркування Полонської-Василенко, оскільки вони видаються нам вартими серйозної уваги. Дослідниця проводить думку, що діяльність Сагайдачного стала важливим чинником у становленні новочасної української нації. Значною мірою саме завдяки йому, вважає Полонська-Василенко, козацтво перетворилося в провідну верству України, відтіснивши шляхту. І справді, козацтво, точніше нащадки козацької старшини, відіграло помітну роль в українському новочасному націотворенні. А «козацька ідея» і в ХІХ, і навіть у ХХ ст. була однією із стержневих ідей української національної свідомості. Окрім того, стверджує Полонська-Василенко, діяльність Сагайдачного сприяла перетворенню Києва в головний центр новочасної української нації. З цим теж варто погодитися.

За часів Сагайдачного Київ ніби повертає собі статус неофіційної столиці Русі-України, перетворюється в її релігійно-культурний центр, навіть стає містом-символом – «другим Єрусалимом».

Нарешті Полонська-Василенко говорить про соборницьку діяльність Сагайдачного. Мовляв, він сам, будучи галичанином, привів у Київ гроно релігійних і культурних діячів з галицьких земель. Тим самим ніби поєднав Наддніпрянську Україну й Галичину. У цих міркуваннях дослідниці, щоправда, можна побачити перенесення прагнень українців кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. жити в одній своїй державі на минулі часи. У зазначений період українські землі були поділені між різними державами. І все ж частка правди в цих міркуваннях Полонської-Василенко була. У часи Сагайдачного, як відзначалося вище, йшла еміграція активних елементів із заходу України, переважно Волині й Галичини, на «вільні землі» Подніпров'я. У результаті таких переселень останнє перетворилося в «плавильний котел», завдяки якому й відбувалося становлення новочасної української нації зі своїм оригінальним обличчям.

Але якщо для українських істориків національного спрямування Сагайдачний був персонажем позитивним (адже він відіграв помітну роль у розвитку козацтва!), то цього не скажеш про істориків радянських. Останні мали дотримуватися класового підходу. Для них позитивними героями були «народні персонажі» – ті, які представляли соціальні низи й відстоювали їхні інтереси. Сагайдачний не дуже підходив до «народного героя». Адже він, радше, представляв козацьку верхівку. До того ж ішов на співробітництво із владою Речі Посполитої. А

⁹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. – С. 444–445.

це, безперечно, в очах українських радянських істориків було чималим «гріхом». Ще більшим «гріхом» для них був похід Сагайдачного на землі Московії в 1618 р., про що вони, як правило, воліли мовчати.

Показовим є образ козацького гетьмана, представлений у «Історії УРСР», що вийшла у восьми томах і десяти книгах. Окрім того, це видання побачило світ російською мовою в десяти томах. Причому російськомовне видання було більш повне і виглядало краще. Зрештою, такий підхід можна зрозуміти. У Радянському Союзі (особливо в період «розвинутого соціалізму») все російське і російськомовне мало виглядати краще від культурної продукції інших народів «соціалістичної вітчизни».

Згадана «Історія УРСР» була радянським гранд-наративом історії України. Тут подавався «марксистсько-ленінський погляд» на події минулого, де головний акцент робився на соціально-економічних процесах і класовій боротьбі. Також велика увага приділялася проявам «дружби українського й російського народів», прагненню українського народу приєднатися до братів-росіян.

У такій схемі історії Сагайдачному не могло бути приділено багато уваги. Переважно говориться про його боротьбу проти турків. Буквально одним абзацом йшлося про здобуття ним Кафи в 1616 р. Висловлювалася думка, що це, мабуть, був найбільший морський похід козаків. «... козацький флот, – зазначається у цьому виданні, – під проводом гетьмана Сагайдачного здобув і спалив цю турецьку твердиню, символ панування Османської Порти на північному узбережжі Чорного моря, і визволив з полону кілька тисяч бранців»⁹⁶.

Далі в цій роботі спеціально підкреслюється, що Сагайдачний відстоював інтереси козацької старшини й нехтував, відповідно, інтереси народних мас, «жив у згоді з панами». За це й козацькі низи скинули його з гетьманського становища, обравши на його місце Якова Бородавку.

Цікавою була логіка радянських істориків, які сповідували класовий підхід. Якщо співпраця Сагайдачного з владою Речі Посполитої – це негатив, то така ж співпраця з московською владою – позитив. Словом, доводилося відступати від класового підходу, коли поставало питання інтересів Росії.

Звісно, про похід козаків, очолюваних Сагайдачним, на землі Московії в 1618 р. мова не йшла. Зате говорилося, що козацький гетьман у 1620 р. послав у Москву делегацію на чолі з Петром Одинцем. Козаки, мовляв, виявили бажання служити московському царю. Натомість, цар обдарував козаків грішми, дорогим одягом, а Сагайдачному послав грамоту. Цей факт трактувався позитивно в контексті питання про «російсько-українську дружбу»⁹⁷.

В «Історії УРСР» звертається увага, що Сагайдачний зі своїми козаками охороняв єрусалимського патріарха Феофана, який відновив православну ієрархію Київської митрополії. Говориться й про те, що гетьман «разом з усім реєстровим військом вступив у Київське братство». Однак цікаво, як трактується в роботі ця подія. «Таким чином, – читаємо в ній, – реєстрова старшина прагнула зміцнити союз із православною церквою, а також із заможним міщанством, представленим братствами. В очах реєстрової верхівки це було важливою передумовою для зміцнення свого становища в Наддніпрянщині, з одного боку, і для боротьби з грізним антифеодальним рухом, на чолі якого стояв гетьман Бородавка, – з другого»⁹⁸. До речі, в «Історії УРСР» дається зрозуміти, що в той час існувало в українських козаків два гетьмани. Сагайдачний був гетьманом «панів», реєстровців, а Бородавка – «народним гетьманом».

Як бачимо, автори зазначеної праці не зраджували класового підходу, коли мова йшла про питання, які стосувалися інтересів української етнічної спільноти. Якщо для Грушевсь-

⁹⁶ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 1, кн. 2. – С. 243.

⁹⁷ Там само. – С. 244.

⁹⁸ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 1, кн. 2. – С. 246.

кого, інших проукраїнськи орієнтованих істориків відновлення православної ієрархії Київської митрополії, а також запис українського козацтва до братства Київського були важливими національними актами, то в «Історії УРСР» – це відстоювання інтересів козацької верхівки, фактично панів.

Звісно, в згаданому радянському гранд-наративі автори не могли обійти питання Хотинської битви 1621 р. Звертається увага на роль у ній українського козацтва. Ведеться мова й про Сагайдачного. Але він певним чином відсувається на задній план. Це зрозуміло. Адже на першому плані мали знаходитися народні маси. Зрештою, в «Історії УРСР» не обійшлося без того, щоб кинути тінь на Сагайдачного. Там читаємо: «На марші, коли козаки були недалеко від коронного війська, Сагайдачний при підтримці своїх прихильників схопив Бородавку, звинуватив «у багатьох злочинах» і через кілька днів стратив. Козацькі низи втратили мужнього ватажка»⁹⁹. Загалом же тут маємо перекинування історичного факту. Бородавку стратили не на марші, а в козацькому таборі під Хотиним.

По-своєму показові висновки, які робляться в «Історії УРСР» щодо Хотинської битви. Там, зокрема, читаємо: «У Хотинській війні українське козацтво своєю мужністю і військовою майстерністю вписало нову славу сторінку в історію спільної боротьби свободолюбивих слов'янських та інших народів проти турецької і татарської агресії»¹⁰⁰. Словом, коли не виходило вести мову про спільну боротьбу російського й українського народів, то можна було при потребі використати ідею «слов'янської єдності».

У радянські часи були певні періоди, коли історики в більшій чи меншій мірі могли знаходитися на проукраїнських національних позиціях. Це стосувалося 20-х рр. XX ст., періодів «відлиги» й «перебудови». У той час вони активно зверталися до козацької теми, виходили дослідження з історії козацтва. І в цих дослідженнях були спроби героїзувати Сагайдачного, вказати на значення його діяльності в українській історії.

Однією з найбільш відомих дослідниць козацтва часів «відлиги» й «перебудови» стала Олена Апанович (1919— 2000). Вона мала певний стосунок і до дисидентського руху. Принаймні українські дисиденти шанували її. Навіть називали «козацькою матір'ю». Сама ж Апанович зазнала переслідувань в 1972 р. – її звільнили з роботи.

Цікаво, що «козацька мати» за походженням не була українкою. Народилася в Росії. Її батько був білорусом, мати – полькою. Однак Апанович «стала українкою» й перенялася козацькою ідеєю.

Вона написала низку наукових робіт з історії українського козацтва, в яких також зверталася увага на діяльність Сагайдачного. Апанович намагалася героїзувати цього гетьмана. Їй належав сценарій науково-популярного фільму «Райські острови Сагайдачного», а також вистава «Гетьмани-будівничі української культури».

⁹⁹ Там само. – С. 249.

¹⁰⁰ Там само. – С. 251.

Олена Апанович

Відомою її науково-популярною роботою стали «Розповіді про запорізьких козаків». У ній Апанович говорить, що Хотинська битва 1621 р. викликала чималий резонанс. Різні автори прославляли українське козацтво. Прославлений був і гетьман Сагайдачний, якого автор подає як видатного персонажа історії.

«Польські поети, – писала Апанович, – склали поеми про події під Хотиним, якими зачитувалися сучасники. Бояновський, Бартош Зіморевич, Напольський, Рудоміна, Твардовський, Пашковський, Сарбевський, Потоцький і багато анонімних поетів оспівували героїчні діяння запорозьких козаків, які, за словами польських авторів, «вкрили себе славою». Скрізь переписувалися, перекладалися, друкувалися щоденники учасників війни Любомирського, Прокопа Збігневського, Яна Остророга, Титлевського, а також листи Замойського і Збараського...

Звістка про перемогу швидко розійшлася широким відлунням по Європі. На берегах Адріатики про подвиг українських і польських воїнів писав хорватський поет Іван Гундулич. В країнах Заходу, особливо в Німеччині, були відомі також писані латиною і живими мовами польські хроніки й монографії, повністю чи частково присвячені Хотинській війні...

У цій переважно апологетичній літературі щодо Польщі відзначалася і видатна роль козацтва у Хотинській війні і полководницьке її керманича Петра Конашевича Сагайдачного».

Правда, у цих міркуваннях Апанович щодо прославлення українських козаків і, зокрема, Сагайдачного є деяка гіперболізація. У більшості згаданих авторів, які писали про Хотинську битву, можна зустріти оповіді про козаків, їхнього гетьмана. Однак у цій битві їм, як правило,

відводилася допоміжна роль. А на перший план ці автори висували королевича Владислава, гетьмана Яна Кароля Ходкевича й шляхетське військо, очолюване цими провідниками. Проте Апанович можна зрозуміти. Для неї, людини, що жила «козацькою ідеєю», за яку до того ж зазнала утисків, важливо було показати славні діяння козаків, їхніх ватажків, зокрема Сагайдачного.

У часи незалежної України в українській історіографії ніби відбулася «реабілітація» Сагайдачного, який увійшов до пантеону українських національних героїв козацького періоду. Щоправда, це, радше, був герой другого плану. На першому місці опинилися Богдан Хмельницький та Іван Мазепа.

Як уже говорилося, в незалежній Україні було зроблено чимало для вшанування пам'яті Сагайдачного. Хоча, за великим рахунком, у книгах-синтезах, присвячених історії України, що виходили в період незалежності, йому не особливо приділялася увага. Згадувалося в них про морські походи цього козацького ватажка, взяття ним Кафи в 1616 р., іноді – про походи на московські землі у 1618 р., про сприяння Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в 1620—1621 рр. і, звичайно, про його участь у Хотинській битві 1621 р.

Небагато говорилося про нього і в «Історії українського козацтва» – виданні, яке претендувало на те, щоб на широкій документальній основі створити узагальнений образ козацького феномена. В дослідженні, правда, зазначається, що початок XVII ст., час діяльності Сагайдачного, – важливий період в козацькій історії. «У перші десятиріччя XVII ст., – читаємо в цій книзі, – енергії козацтва вже вистачало на діяльність майже одночасно на кількох напрямках. Це була так звана героїчна доба його історії. Якщо все попереднє століття було довгим періодом накопичення кількісних і якісних змін у козацтві, які ставали помітними лише в порівняно довгий проміжок часу, періодом, коли козацтво тільки визначало свої пріоритети і набиалося досвіду, то тепер ситуація принципово змінилася. Різке зростання чисельності козацтва, що припало саме на цю добу, відкрило перед ним нові можливості в масштабах діяльності»¹⁰¹. Зокрема, відзначалося, що козаки здійснювали напади на турецькі міста-фортеці на березі Чорного моря. «Одним із найважливіших за значенням, – говорилося там, – став напад козаків на Кафу, центр турецьких володінь у Криму, здійснений у 1616 р. козацькою флотилією на чолі з Петром Сагайдачним»¹⁰². Звісно, йшлося в книзі й про Хотинську битву 1621 р. При цьому відзначалося, що «фактично основою збройних сил» Речі Посполитої «в цій кампанії стали українські козаки на чолі з Петром Сагайдачним»¹⁰³.

Хоча загалом в «Історії українського козацтва» на ролі Сагайдачного в історичних процесах особливо увага не зверталася. Принаймні в даному випадку роль провідника в трактуванні подій відходила на задній план. На передньому ж плані опинилися народні маси.

Та все ж з'явилися наукові роботи, у т. ч. монографічні дослідження, де наголошувалося на особливій ролі Сагайдачного в подіях, які відбувалися на українських землях на початку XVII ст. До таких, зокрема, можна віднести роботу Віктора Брехуненка про Хотинську битву 1621 р.¹⁰⁴

Також до праць такого плану належить науково-популярна книга Олександра Гуржія та Вадима Корнієнка «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний». У ній автори переважно акцентують увагу на військовому таланті свого героя. Вони вважають, що він часто вдавався до нетрадиційних для тогочасної військової справи дій. А це давало йому можливість здобувати успіхи на полі бою. З такими міркуваннями варто погодитися.

¹⁰¹ Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. – 2-е вид. – К., 2011. – Т. 1. – С. 338.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. – С. 339.

¹⁰⁴ Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...» Козаки у Хотинській війні 1621 р. – К., 2013.

Водночас ці автори стверджували, що завдяки Сагайдачному відбулося переформатування козацтва, перетворення його у серйозну військову силу, яка вимагала для себе відповідних станових прав.

«Бойові перемоги Сагайдачного, – пишуть Гуржій та Корнієнко, – сприяли зростанню міжнародного визнання козацтва. Він докорінно реорганізував козацьку військову систему на Запоріжжі – партизанські ватаги перетворив на регулярні полки, які при потребі досягали сорока тисяч і в яких запанувала сувора дисципліна. Козацтво за Сагайдачного практично перетворилося в окремий стан, який незабаром відіграв вирішальну роль у суспільних процесах всієї України, а особливо Наддніпрянщини. До того запорожці не мали такої сили і слави, як за його часів»¹⁰⁵.

Тут і далі зазначені автори солідаризуються з поглядами Наталії Полонської-Василенко, котра, як уже відзначалося, висловлювала подібні думки. При цьому Гуржій та Корнієнко спеціально звертають увагу на особисті якості Сагайдачного – не лише на його військовий, а й політичний та організаційний таланти.

«При цьому, – відзначають ці автори, – багато значив і особистий фактор – постать самого гетьмана – талановитого полководця, політика й державного діяча. Великою заслугою його стало поєднання чисто козацьких інтересів і прагненнями усього народу і, зокрема, з тодішніми міщанськими та духовними освіченими колами»¹⁰⁶.

Гуржій та Корнієнко говорять про значення навчання Сагайдачного в Острозькій академії. Воно, на їхню думку, дозволило йому зрозуміти культурні потреби української спільноти й стати її лідером. «Очевидно, – пишуть вони, – не без впливу настроїв, які панували в Острозькій академії, Сагайдачний сприйняв задуми та ідеї сучасних йому організаторів української культури, персонально увійшов у найтісніший зв'язок із київськими духовно-освітніми діячами. Тоді у Києві утворився передовий осередок, до якого належали І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький та інші поборники православ'я, метри тогочасної науки й освіти. Для посилення ролі Київського братства він записався до нього з усім запорозьким військом і у такий спосіб узяв цей заклад під особистий захист і протекцію. Він словом і ділом активно формував єдність у поглядах селянства, міщанства, духовенства та козацтва»¹⁰⁷.

Однак, говорячи про Сагайдачного як про «національно лідера», Гуржій та Корнієнко відзначають, що гетьман фактично репрезентував інтереси козацької верхівки і йшов на порозуміння із урядовими колами Речі Посполитої: «Петро Сагайдачний був добрим політиком і належав до поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти національні інтереси українського народу через переговори і компроміси з польським урядом»¹⁰⁸.

При цьому такі компроміси й переговори для Гуржія та Корнієнко зовсім не зрада інтересів українських народних мас, як це трактували радянські історики. На їхню думку, то мудра політика, яка мала на меті добитися автономії в Речі Посполитій. «Петро Сагайдачний, – відзначають вказані автори, – дбав про мирні відносини з Польщею, бо реально оцінював її військову та політичну силу. Водночас постійно використовував в інтересах українців конфлікти шляхетської влади з урядами Туреччини, Московщини, щоб у такий спосіб ослабити їх, а в межах Речі Посполитої вибороти собі незалежне самоуправління – автономію»¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С. 29.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само. – С. 29–30.

¹⁰⁸ Там само. – С. 30–31.

¹⁰⁹ Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – С. 31.

Низку робіт і монографій про Сагайдачного, його ролі в історії написав Петро Сас¹¹⁰. У цих працях він намагався реконструювати біографію козацького гетьмана, розглядав його участь у воєнних кампаніях, а також у релігійно-культурному житті України. Для Саса цей діяч – одна з визначних постатей українського національного пантеону героїв: «... Петро Конашевич-Сагайдачний – визначний український полководець, гетьман Війська Запорозького перших десятиліть XVII ст. Його подвиги справляли неабияке враження на сучасників. В уяві нащадків він нерідко поставав у легендарному серпанку...»¹¹¹

Загалом, ведучи мову про українську історіографію XIX – початку XX ст., можемо констатувати, що в ній Сагайдачний постає як один із видатних козацьких провідників. Переважно в роботах зверталася увага на його боротьбу проти турків і кримських татар. Це однозначно трактувалося як позитив. Особливо акцент робився на його участі в Хотинській битві 1621 р.

Часто проблемно виглядало трактування участі Сагайдачного в поході на московські землі в 1618 р. Тут зустрічаємо й негативне висвітлення такої діяльності, й свідоме замовчування цієї події. Хоча маємо й відносно детальний розгляд цього факту, а то й навіть його позитивну оцінку.

¹¹⁰ Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006; його ж. Витоки українського націєтворення. – К., 2010; його ж. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617—1618). – Біла Церква, 2010; його ж. Петро Конашевич-Сагайдачний – гетьман Війська Запорозького // Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. – К., 2011. – С. 138—176; його ж. Хотинська війна 1621 р. – Біла Церква, 2012; його ж. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2012; його ж. Полководець Петро Сагайдачний. – К., 2014.

¹¹¹ Сас П. М. Полководець Петро Сагайдачний. – С. 7.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.